

Personalisering en relationele dynamiek
(Carl Rogers' "Filosofie van het Leven" commentaar)

Pierre Tap en Nathalie Oubrayrie -Roussel

Inleidende nota: Verdediging en illustratie van maatwerk (Pierre Tap)

Het leek mij noodzakelijk een voorwoord toe te voegen aan dit werk, dat een "Verdediging en Illustratie van Personalisatie" is. Dit is de titel van mijn recente hartenkreet, gepubliceerd op LinkedIn op 8 januari 2021 (in 8 talen). Ik had inderdaad gemerkt dat de term "personalisering" die in alle talen (zelfs in het Frans) wordt gedefinieerd, helemaal niet overeenkomt met de manier waarop wij die in de psychologie, met name in Toulouse, definiëren. Dus moest ik mijn hartenkreet in zoveel mogelijk talen laten horen. Omdat ik niet echt een polyglot ben, vertrouwde ik op vertaalsoftware!

Voorlopig mogen we niet vergeten dat voor de auteurs van dit boek personalisering moet worden verward met "**ontwikkeling en ontplooiing van de persoon**" en dat het niet mag worden verward met "maatwerk" of, meer nog, met "massale personalisering"!

Hier is de tekst zoals die die dag werd gepubliceerd:

"Ik kreeg een bericht van Amandine Rochedy, doctor in de sociologie aan de Jean Jaurès-universiteit in Toulouse, die me zei: "Ik werk aan voedingsgewoonten bij specifieke bevolkingsgroepen: autisme, prader-willi. Ik behandel het fenomeen personalisering om te spreken over de constructie van het voedingsrepertoire van de kindertijd tot de adolescentie en ik wil uw onderzoek mobiliseren. Zou het mogelijk zijn mij te vertellen in welke krant ik een verwijzing naar deze dimensie kan vinden. Ik heb een aantal van uw stukken geselecteerd, maar uw mening zou belangrijk voor me zijn. Ik dank u bij voorbaat voor uw antwoord.

Ik begreep onmiddellijk dat dit verzoek mij zou dwingen te reageren over "personalisering" door een "openbare" actie: het verschil aantonen tussen de opvatting van personalisering in Toulouse en de opvatting die Wikipedia oproept onder deze term!

Wikipedia definieert deze term als volgt: "**Personalisatie** kan een materiële handeling zijn (een wijziging die een fysieke activiteit op het voorwerp inhoudt) of een **psychologisch**, quasi-antropologisch fenomeen waarbij een artefact wordt vereenzelvigd met een menselijke vorm, een persoon, een sociale functie. In moderne omgangstaal is personalisering het zich toe-eigenen van een elektronisch of geschreven medium of consumentenproduct op basis van persoonlijke gegevens die door een gebruiker zijn verstrekt, of door de wil van de gebruiker zelf".

Emmanuel Mounier en Paul Ricoeur (christenen), Ignace Meyerson, Henri Wallon, Philippe Malrieu (ongelovigen), filosofen, psychologen, en vele anderen, moeten zich in hun graf omdraaien, geconfronteerd met een dergelijke definitie. Paul Racamier, had ons gewaarschuwd toen wij in 1965 met hem spraken over de naam van ons laboratorium "**Personalisering en Sociale Verandering**". Hij had juist een artikel gepubliceerd over "Persoonsvorming", een term die hem meer geschikt leek om "**de ontwikkeling van de persoon**" te omschrijven. Maar vandaag komt de term "personnatie" ook niet voor!

Wij hebben echter de term "Personalisatie" gehandhaafd, naar en met Philippe Malrieu, volgens de eerder door Henri Wallon en Ignace Meyerson ontwikkelde opvattingen. Het is waar dat ik in 1964 (in een andere context) had deelgenomen aan een eerbetoon aan Emmanuel Mounier "Présence de Mounier" door een hoofdstuk voor te stellen getiteld "Pour une psychologie personnaliste" (1964, 1968).

Voor het eerst had ik het over "personalisering", waarbij ik Mounier citeerde: "Personalisering is bevestiging, communicatie, hechting. Het subject is niet opgesloten in een passieve subjectiviteit, het verwelkomt zowel tijd als ruimte... in een drang naar de toekomst". De psycholoog, met een gastvrije houding, moet in staat zijn dit dynamisch proces te vatten. Maar de psychologie moet de ontwikkeling van de persoon begrijpen zonder de complexiteit te verwaarlozen van reële situaties, zoals die door de persoon worden ervaren. "De persoon is één, hij is een globale handeling, dus zijn begrip kan, in de waarnemer, alleen voortkomen uit een globale handeling van hetzelfde niveau. Het streven naar personalisatie is een poging om de ontworpen delen van de psyche te harmoniseren "rond een centrum en een routebeschrijving". De persoon is dus ook een georiënteerde handeling, het is nodig haar in haar duur te vatten. Dit was de betekenis van mijn engagement in de psychologie: mij te concentreren op de echte mens in zijn eigen dynamiek, maar in zijn relaties en sociale handelingen.

In 1973 verscheen het boek als eerbetoon aan Ignace Meyerson "Problems of the Person" (ed. Mouton).

Later was het leggen van verbanden tussen de dynamiek van de persoon en "sociale veranderingen" de verklaarde doelstelling voor de oprichting van het Laboratorium als URA 259 CNRS (dat ik samen met Jacques Curie leidde tussen 1978 en 1991).

Tussen 1967 en 1981, ingeschreven in een Staatsdependance bij René Zazzo (Nanterre) nam ik deel aan het werk van zijn Laboratorium over de Identiteit, en kon ik de leer van Paul Ricoeur over hetzelfde thema volgen of die van andere medewerkers.

In 1983 publiceerde Ricoeur "**Meurt le personnalisme, revient la personne**" (Vijftigste verjaardag van het tijdschrift **Esprit**). Daarin stelde hij het begrip "persoon-attitude" voor, preciseerde hij het belang van conflict en crisis, van

identiteit en anders-zijn, van engagement: "Ik heb geen andere oplossing dan mij te vereenzelvigen met een zaak die mij te boven gaat"; "in overtuiging riskeer ik en onderwerp ik mij", "menselijke actie wordt slechts opgevat als interactie".

In 1987 organiseerden het laboratorium PCS (Toulouse Personnalisation et changements sociaux, URA CNRS 259) en het laboratorium Cognitieve Psychologie (Aix, CREPCO URA CNRS) onder auspiciën van het CNRS een colloquium "Psychisme et Histoire" (gepubliceerd in 1987 in de Revue TIP volume VIII, 1-4), met een openingstoespraak van Jean-Pierre Vernant, als eerbetoon aan Ignace Meyerson. Hij citeert hem: "Men houdt niet op," schrijft hij, als afsluiting van het colloquium over de Persoon, "zichzelf te maken en te ont-maken" (p.11). Hij zei ook: "Ik wenste het onvoorspelbare uit afkeer van het beginsel van identiteit". Van mijn kant had ik "Individuele geschiedenis en individualisme in de geschiedenis" (blz. 221-231) voorgesteld als een manier om de opkomst van de persoon in de geschiedenis te evoceren, en ook de relatie tussen personalisering en institutionele regelgeving. "Zichzelf verpersoonlijken is een tijdsdoel voor zichzelf en/of voor anderen construeren, een levensplan opstellen, een systeem van projecten in werking stellen. *Personalisering, gedefinieerd als een poging om gedragingen te harmoniseren door middel van een levensproject, is daarom niet te scheiden van socialisering* (p. 225).

Dit verklaart waarom ons laboratorium in deze periode heeft gewerkt aan de theorie van de "interstructurering van het subject en de instellingen", voorgesteld door Malrieu (1987), van de persoonlijke identiteit tot de psycho-sociale interconstructie (Inleidende conferentie over identiteit en psycho-sociaal, Aix, 1988). Wij hebben ook verschillende werken over socialisatie gepubliceerd (waaronder twee op de PUF 1991 en 1993).

Vandaag wordt ons verteld dat Stan Devis in 1987 "personalisering" het proces noemde waarbij bedrijven hun klanten een grote verscheidenheid van variaties van hun product aanbieden, zodat **elke klant dat product kan "personaliseren", tot het punt dat het zijn of haar eigen en "uniek" wordt**. Op die manier worden de voorwerpen die "van mij" zijn, verward met wat ik als persoon ben. Personalisering zou inhouden dat mijn merk op deze voorwerpen wordt aangebracht, zodat zij niet langer "standaard" zijn, maar in overeenstemming met mijn "voorkeuren" en "verlangens". Zo gaan we van het personaliseren van mijzelf naar het personaliseren van de voorwerpen die ik als klant koop, naar het "verpersoonlijken" ervan zodat ze mijn identiteit bevestigen, via de "merktekens" op mijn bezittingen.

Vervolgens werd voorgesteld dit proces "*mass customization*" te noemen. Klanten zouden om deze industriële en commerciële procedures vragen. (*La personnalisation de masse*, François Abada 2014 L'Harmattan)

Het lijkt erop dat het antoniem (het tegengestelde) van mass customization de "depersonalisatie" is die wordt voorgesteld door de "gedragspsychologie" ! Maar

in het geval van depersonalisatie is de persoon "alleen" met zijn ziekte en zijn "verzorgers". Hij is geen "massa". Gelukkig spreken de auteurs niet van "massale depersonalisatie"! De geschiedenis is er helaas om ons aan haar bestaan te herinneren.

In feite is het antoniem van depersonalisatie inderdaad personalisatie zoals wij die definiëren: het personaliseren van de ontwikkeling van de individuele persoon!

Wij zouden het ook kunnen hebben over de "behavioural targeting" of "merchandise fetishism (Marx)" die personalisering impliceert. We horen ook over de "hyper-personalisatie" die sterk wordt gebruikt door "merken" om "op te vallen". We moeten het inderdaad over "branding" hebben, dat zou een verandering zijn ten opzichte van "maskering"! Dat zou ons, van de ene dag op de andere, naar tatoeages leiden... We komen bij de huid (die niet te koop is!) ... Zeer belangrijke vragen natuurlijk ! Wij moeten dus niet de massale personalisering laten vallen, maar zien hoe personalisering en "mijn", mijn eigenschappen (met inbegrip van mijn lichaam) daartussen worden gearticuleerd. Vanaf de leeftijd van 3 jaar leert het kind het "het is aan mij" waardoor het zijn "ik" al kan laten gelden!

In ieder geval zijn "de problemen van de persoon" (om de titel van het door Ignace Meyerson voorgestelde colloquium te gebruiken) er altijd! We moeten de persoon bestuderen, zeker ook als cliënt ! Dat heb ik al gedaan in een conferentie bij GEPSO (Groupe National des Etablissements et Services Publics Sociaux), Annecy-le-Vieux, " Dynamique institutionnelle et stratégies identitaires de l'**usager du** social " (gepubliceerd in Hospital Studies, Bordeaux, 2008), of hoe overleeft de persoon in zijn identiteit als cliënt ! Maar laten we terugkomen op de ontwikkeling van de persoon !

Pierre Tap

Personalisering en relationele dynamiek (Carl Rogers' "Filosofie van het Leven" commentaar)

Pierre Tap en Nathalie Oubrayrie -Roussel 0

Inleiding

In een interview zei ¹Rogers dat hij "ontsteld" was dat mensen naar zijn werk verwijzen als een techniek. "Het is geen techniek maar een filosofische opvatting van het leven, een manier van zijn". De rogeriaanse dynamiek wordt dus niet gereduceerd tot recepten, tot procedures, in het kader van een duale of groepstherapeutische interactie. Maar Rogers is ook bekritiseerd vanwege het "engelachtige" karakter van zijn levensfilosofie. Zij is gebaseerd op de hypothese van de positiviteit van de diepe natuur van de mens (vgl. Rousseau, 1762). Het is de maatschappij, door haar druk en controlemechanismen, die haar perverteert. Voor Rogers is deze achtergrond van de "dierlijke aard van de mens" niet beperkt tot primaire emoties. Volgens hem² is het centrum van de persoonlijkheid (...) van nature positief, het is fundamenteel gesocialiseerd, vooruitziend, rationeel en realistisch". Verwijzend naar Maslow (1954), wijst hij erop dat "antisociale emoties zoals vijandigheid, jaloezie, enz. het resultaat zijn van een frustratie van meer fundamentele instincten, liefde, veiligheid en erbij horen, die op zichzelf wenselijk zijn" (op.cit.). De theorieën die verbonden zijn met de Rogeriaanse filosofie introduceren noodzakelijkerwijs een vernieuwend en betwistend gist in de pedagogische, therapeutische en meer algemeen sociale praktijken. Zij kunnen dus worden opgevat als bevrijdend of utopisch en illusoir of gevaarlijk, afhankelijk van wie erover oordeelt.

Wij zouden hier, los van steriele polemieken, het zeer actuele karakter willen oproepen van de rogeriaanse opvattingen en praktijken in het licht van het werk van de psychologie (sociale, ontwikkelings-, gezondheids-, enz.), voor zover dit werk zich toespitst op persoonlijke dynamiek en intermenselijke relaties.

Uiteraard impliceert de articulatie van een levensfilosofie met wetenschappelijke, pedagogische of therapeutische opvattingen en praktijken de totstandbrenging van een metapsychologie, een waardensysteem dat als referentie dient en dat kan worden besproken in relatie tot culturen, ideologieën of geloofssystemen, die eventueel tegenover elkaar staan of met elkaar concurreren.

¹ *Tijdschrift voor Psychologen*, nr. 23, 1984

² 1969,74

0 Pierre Tap Professor Emeritus & Nathalie Oubrayrie-Roussel Senior Lecturer HDR, beiden van de Universiteit van Toulouse 2 Jean Jaurès.

De rogeriaanse opvattingen zijn fundamenteel gebaseerd op het belang van representatiesystemen en hun verband met emotionele processen (intern of expressief). Zij leggen de nadruk op de concentratie op zichzelf (representatie, evaluatie, enz.), op anderen (representatie van de ander) en op de relatie tussen de ander (individueel en collectief) en zichzelf.

Vandaag, kunnen we het verschil maken, in deze interacties, tussen

- *De gebeurtenis* : primaat van de context voor zichzelf of voor de ander, inleidend tot de *situationele dynamiek* ;
- *Het ervaringsgerichte*: voorrang van de persoonlijke of interpersoonlijke route die het vermogen om voordeel te halen uit de *ervaring bevoordeelt*. Het ervaringsgerichte impliceert de voorrang van processen, het ervaringsgerichte de voorrang van procedures;
- *Existentieel*: gaat uit van de voorrang van betekenis en waarden;
- Tenslotte impliceert *potentieel* het primaat van reserves, potentiële vaardigheden die het subject kan *actualiseren*. Deze "reserves" kunnen volgens de auteurs al dan niet worden gelijkgesteld met aangeboren of verworven *disposities*.

Zoals we kunnen zien, moet het begrip "persoonsgerichte therapie" een reflectie inleiden over het begrip "centrering" en dat van "persoon".

* *Egocentrisme* introduceert de kwestie van het mogelijk egocentrische (cognitieve), narcistische en egoïstische (affectieve) karakter van gedragingen en attitudes³. Daarom is het belangrijk te analyseren hoe de persoon kan leren omgaan met de noodzaak van (cognitieve) *decentralisatie* en *emotionele afstand* (van de eigen emoties en gevoelens). Moet ik mezelf "decentraliseren" om "mezelf te centreren op de ander"? Wat zijn dan de kenmerken en grenzen van een dergelijke decentralisatie?

* Met betrekking tot *het centreren op de ander (of anderen)*, is het belangrijk om verschillen en verbanden te introduceren tussen

- De *interpersoonlijke relatie*, hetzij twee (dyadisch) of vele;
- De *groepsrelatie* die de vestiging van een "wij" inhoudt en verder gaat dan relaties tussen mensen;
- De *institutionele relatie* die de vaststelling van systemen van regels en bevoegdheden inhoudt.

Deze drie soorten relaties bevorderen meervoudige processen van communicatie, invloed, betrokkenheid, druk, hulp en steun, solidariteit of verdeeldheid, afhankelijkheden en identificaties, enz.

³ Egocentrisme impliceert het intellectueel onvermogen om het eigen standpunt en het standpunt van anderen te verwoorden; narcisme impliceert het eigen lichaam of het zelf als een voorwerp van aandacht en liefde te beschouwen; egoïsme impliceert het opzwellen van het zelf (zichzelf als het centrum van de wereld beschouwen en zich als zodanig doen gelden onder de blik van anderen).

De persoon is zowel een *socius* (lid van een complexe samenleving) als een *alter-ego*⁴ (een bevoorrechte gesprekspartner van een ander die een beetje op mij lijkt, maar van wie ik verschil; de anderen zijn onze "gelijken", en niet identiek, ook al delen we "identiteiten" met hen).

* De *gerichtheid op de relatie roept* vragen op over het tussenin, de processen van beïnvloeding, coöperatief gedrag of conflict, gehechtheid en onthechting, betrokkenheid of niet-betrokkenheid, interne en externe druk, het beheer van situaties en projecten, de noodzakelijke collectieve aanpassing aan moeilijke situaties, fusies en empowerment, marginalisatie en integratie.

De analyse van deze drievoudige centrering leidt tot een verruiming van het begrip *centrering op de persoon* in zoverre dat de *persoon tegelijkertijd de ander, het zelf* en de *zelf/ander relatie* is, in een specifieke (persoonlijke) *situatie, omgeving* (spatio-temporal), *omgeving* (interpersoonlijke relaties, groepen en netwerken) *en kader* (instituties en culturen).

⁴ Wallon, H., 1956

Hoofdstuk 1

De persoon, één of meerdere? Over congruentie

Het doel van de wetenschapper is theoretische modellen op te bouwen, bestaande uit de articulatie van meerdere concepten, en deze modellen te toetsen aan waarnemingen en experimenten. Hoewel Rogers kritiek heeft op modellen die te "objectiverend" zijn (zowel behaviorisme als psychoanalyse), heeft hij er voortdurend naar gestreefd de aard van intra- en interpersoonlijke processen die betrokken zijn bij alledaags gedrag te verduidelijken. Hij stelt concepten voor die gearticuleerd zijn in een model en streeft er voortdurend naar de modellering ervan te verifiëren in interactieve praktijken (dyadisch of in groep, pedagogisch, therapeutisch of familiaal, enz.) Zoals wij zullen zien, betreft een van de essentiële thema's van zijn opvattingen de moeilijkheid van de mens om zich te ontworstelen aan de interne verdeeldheid, die hem verhindert de dagelijkse deadlines onder ogen te zien of zin te geven aan zijn leven. De vraag naar de psychische eenheid is in feite een belangrijke filosofische vraag. Alle filosofieën, sinds de oudheid, draaien om het "zijn". Wanneer zij niet de absolute identiteit en samenhang oproepen (God, het Absolute Wezen) vragen zij zich af of het Wezen Eén is (Parmenides) of Meervoudig (Democritus). Dit is een zeer actuele vraag. In een recent artikel roept F. de Singly de vraag op naar de samenhang van het zelf: "*het totale of gefragmenteerde zelf?* ». Hij maakt een romanheld aan het woord die verklaart: "*Laten we ons tevreden stellen met fragmenten (...). Als dat mogelijk is, als we niet alles proberen te vormen, dan lijkt het me dat ik... best kan leven*" en de auteur besluit: "*Ontgoocheld heeft hij niet meer de moed om dit werk van identiteitsvereniging te ondernemen waarbij het statutaire zelf het intieme zelf versterkt*"⁵.

Interne congruentie en zelfbewustzijn

Een van de centrale concepten van het rogeriaanse model is echter de *congruentie* die dit werk van eenwording fundamenteel kenmerkt. Volgens hem impliceert congruentie een "⁶exacte overeenstemming tussen de 'emotionele' en interactieve ervaring en bewustzijn (...)"⁷. Het cruciale moment is een moment van *integratie*⁷

⁵ De Singly, F. (1996) La fabrique familiale de soi in *Sciences Humaines*, speciaal nummer *Identiteit, Identiteiten: het individu, de groep, de maatschappij*, 15, 18-21

⁶ Onderstreping toegevoegd.

⁷ idem

waarin communicatie tussen de verschillende interne 'huizen' niet langer nodig is, omdat *ze één zijn geworden*"⁸(Rogers, 1968, 108).

Alvorens in te gaan op de actualiteit van dit begrip in het psychologisch onderzoek, eerst enkele opmerkingen over het historisch gebruik van de term "congruentie". Het werd voor het eerst gebruikt door de Griekse atomisten om de verstrengeling van atomen aan te duiden. Volgens Democritus bestaat de natuur uit atomen waarvan de bewegingen mechanistisch gecontroleerd worden. Simplicius roept het feit op dat atomen ofwel geïsoleerd kunnen blijven of ze "met elkaar verstrengelen volgens de *congruentie van hun gestalten; maten, posities en ordes, bij elkaar blijven en zo het ontstaan van de samengestelde lichamen bewerkstelligen*". Het woord congruentie wordt ook geassocieerd met het begrip *symmetrie*. Congruentie zou tot stand komen door tussenkomst van symmetrische aanpassingsmechanismen.

We hebben zojuist gezien dat Rogers de term "exacte overeenkomst" gebruikt om congruentie te definiëren. Overeenstemming is een van de belangrijke materiële of symbolische processen bij het streven naar articulatie van de verschillende velden van een systeem. Het kan dus ook worden toegepast op de persoonlijkheid, die als een complex systeem wordt beschouwd. Het zou het functionele product zijn van de voortdurende zoektocht van de persoon naar innerlijke samenhang en eenwording. Deze inspanningen zouden een confrontatie inhouden tussen gedragingen, gevoelens en voorstellingen, een inspanning om affectieve, cognitieve en conatieve processen te coördineren en te prioriteren⁹. Deze verschillende processen zouden zelfaanvaarding vergemakkelijken door het "subjectieve bewustzijn" en de reflectie van de onmiddellijke ervaring. Wanneer "een ervaring volledig bewust en volledig aanvaard is geworden, kan er doeltreffend mee worden omgegaan zoals in elke andere reële situatie" (op.cit. 110). Een discussie over het op zichzelf concentreren van de persoon is dus noodzakelijk.

⁸ Onderstreping toegevoegd. Er zij ook op gewezen dat Rogers het begrip "*communicatie*" tussen interne huishoudens gebruikt. Deze huizen zouden functioneren als "innerlijke karakters" (vgl. Janet, 1929) die op elkaar inwerken, elkaar de hand schudden zonder met elkaar te communiceren of elkaar te negeren. Wij kunnen deze hypothese in verband brengen met het begrip "interne groepen" van Kaës (1991). Freud zelf gebruikte soms interactieve metaforen om de relatie tussen psychische instanties (dat, ik, superego, ideaal van het zelf) te analyseren.

⁹ Emotioneel omvat emoties en gevoelens. Het is nauw verbonden met verbeelding en het beheer van waarden (normatieve affecten) in relatie tot zichzelf of anderen. Cognitief omvat alle mentale activiteiten van informatiebeheer, redeneren, denken en probleemoplossing. De conatieve tenslotte betreft de motivaties, de neigingen tot handelen en alle aspecten die verband houden met de organisatie van de activiteiten.

Rogers benadrukt echter vooral het belang van de overeenstemming tussen zelfbewustzijn, zelfevaluatie en de emotionele dynamiek die de manier stuurt waarop het subject zich uitdrukt, mogelijk zonder dat hij het weet. Hij benadrukt het belang van zelfbewustzijn in die mate dat hij het als het centrum van de persoonlijkheid beschouwt. Volgens hem moet het zelf beperkt worden "tot aspecten van het individu en die relaties met anderen en met de wereld die beschikbaar zijn voor het bewustzijn" (geciteerd door Corraze, 1995). Hij baseert zijn argument hiervoor niet alleen op persoonsgerichte psychotherapie, maar ook op de resultaten van subjectieve zelfbeoordelingstests. Volgens hem is het de overeenkomst tussen het huidige zelf en het ideale zelf die de eigenwaarde bepaalt. Hij stelt dat de nabijheid tussen de twee maten des te sterker is naarmate de persoon evenwichtiger is. Maar het is moeilijk toe te geven dat zelfbewustzijn zich identificeert met de realiteit van de persoon. *Zelftheoretici* hebben de relatie tussen het zelfbeeld van het subject en de realiteit van het zelf Inzicht genoemd. Inzicht zou overeenkomen met Rogers' luciditeit of congruentie. Het verwijst naar de afstand tussen wat ik denk te willen en wat ik normaal wil, tussen een collectief normatief ideaal (sociale en culturele wenselijkheid) en een ideaal van mijzelf voor mijzelf.

Zelfbewustzijn is niet naïef. Het is natuurlijk verbonden met het bewustzijnsveld (verbonden met de ervaring die op dat moment wordt beleefd, en die waarschijnlijk "realisaties" teweegbrengt). Maar dit is de synchronische dimensie van het bewustzijn. De diachrone dimensie houdt verband met de reis, met de reisroute van de persoon die zijn persoonlijkheid opbouwt, oriënteert, transformeert of opnieuw lanceert door middel van gebeurtenissen en herinneringen die verband houden met het verleden, maar ook met perspectieven van een tijd die zal moeten worden ingevuld.

Anderzijds is het zelfbewustzijn niet onafhankelijk van de sociale conditionering en de culturele invloeden waaraan het waarden en levensreferenties ontleent om ze tot de zijne te maken. Het is niet opgebouwd uit eenstemmige correspondenties alleen. Jaspers (1950) bijvoorbeeld verwees naar het bestaan van vier kenmerken van zelfbewustzijn: eenheid, verzet tegen de buitenwereld, identiteit en activiteit. Deze aspecten zijn geconstrueerd door de interacties en transacties tussen het subject en zijn verschillende omgevingen (van toebehoren of referentie).

Een verstoring van het bewustzijn, de representatie en/of het zelfbeeld heeft belangrijke gevolgen voor de *personalisatie* (de ontwikkeling van de persoon in de loop van zijn of haar leven).

Dissonantie en alexithymie

In elk geval heeft Rogers aangetoond hoe de inspanning van het op elkaar afstemmen van gevoelens, handelingen en gedachten heilzaam was in de therapeutische dynamiek of bij het overwinnen van dagelijkse moeilijkheden, buiten de therapie.

In deze situaties zijn het uiteraard de negatieve gevolgen van de non-congruentie die moeten worden gelaten. Het subject kan zeer sterke (door anderen waargenomen) gevoelens manifesteren zonder zich van deze expressie bewust te zijn en dus zonder werkelijk met anderen te kunnen communiceren. Bijvoorbeeld, een boze man kan oprecht geloven dat hij op de feiten wijst en geen agressieve emoties voelt. Er zou non-congruentie zijn wegens de scheiding tussen de gemanifesteerde emotionele ervaring (organisatorisch) en het bewustzijn van het subject ervan.

Non-congruentie kan worden vergeleken met twee andere belangrijke en vaak genoemde concepten: dissonantie en alexithymie.

- *Dissonantie*, in zijn *cognitieve* versie,¹⁰ impliceert het bestaan van een discrepantie, een niet-overeenstemming tussen tegengestelde gedachten of evaluaties, of tussen gedachten en woorden. Men kan ook het bestaan oproepen van een *affectieve dissonantie*¹¹, die gekenmerkt wordt door de moeilijke coördinatie tussen tegenstrijdige affecten of gevoelens. De non-congruentie zou in zekere zin het samengaan van deze meervoudige dissonanten zijn. Ongeacht de modellen die gebruikt worden om deze processen te verklaren (cognitief, psychoanalytisch of andere), moet men het verschil maken tussen bewust, niet-bewust en onbewust, in de manier waarop het subject zijn *interne verdeeldheid* beleeft, en waarvan hij niet altijd de verbanden ziet met zijn psychisch of lichamelijk lijden, en zijn moeilijkheden van zelfaanvaarding of aanpassing.
- De term *alexithymie* werd voorgesteld door Sifneos (1973)¹² om een psychosomatische ziekte te omschrijven die wordt gekenmerkt door moeilijkheden om de eigen emoties aan te nemen en te uiten¹³. Het wordt ook gekenmerkt door een opvallende afwezigheid van gedachte-inhoud, fantasieën, terwijl het subject daarentegen geneigd is om voortdurend feiten, gebeurtenissen of lichamelijke aandoeningen te detailleren (cf. het begrip "operatief denken" dat door Marty en de M'uzan in 1963 werd voorgesteld om dit tekort te karakteriseren). Deze onderwerpen dromen zelden. Het uiten van hun emoties, gevoelens of affecten is vaak ongepast. Zij gebruiken actie om conflicten te

¹⁰ Zie Festinger (1950)

¹¹ Vgl. de Vos (1980) "Affectieve dissonantie gaat vooraf aan cognitieve dissonantie. Het is het conflict tussen disharmonische emoties dat om een oplossing vraagt in het bewuste denken. Als er geen conflict is op affectief niveau, kan het individu verwarring van concepten of cognitieve inconsistenties gemakkelijk verdragen. Maar individuen kunnen tegenstrijdige emoties niet verdragen zonder hun toevlucht te nemen tot verdedigingsmechanismen (op. cit. blz. 32).

¹² Werk ontwikkeld door Nemiah J.C., overgenomen door Taylor, G.J. (1984,1990) en in Frankrijk gepresenteerd en voortgezet door Pedinielli, J.L. (1992), waaruit wij hier inspiratie putten.

¹³ Alexithymie = het niet (kunnen) "lezen" (lexi) van de eigen emoties (thymia)

beslechten of te ontvluchten, en vaak op een impulsieve, koortsachtige, geïrriteerde manier. Zij klagen vaak over gevoelens van leegte en verveling. In relaties met anderen zijn ze zowel afhankelijk als narcistisch of eenzaam.

Deze laatste opmerkingen maken het mogelijk te veronderstellen dat er een verband bestaat tussen interne non-congruentie en relationele en meer in het algemeen sociale moeilijkheden. Psychische conflicten komen zowel tot uiting in de manier waarop met het lichaam wordt omgegaan als in de manier waarop het zich gedraagt tegenover anderen, of onder zijn blik.

Externe congruentie als een mapping tussen zelf en anderen

Wij weten hoe moeilijk, veeleisend, soms conflictueus en vooral vernederend hechte relaties (liefde, vriendschap, medeleven, medebeheer van een gemeenschappelijk leven) zijn. Maar zij zijn tegelijk of opeenvolgend hartstochtelijk, opwindend, bijzonder de moeite waard. De overeenstemming in relaties met anderen is niet symmetrisch of identiek. Zoals Levinas terecht aantoonde, is aangezicht tot aangezicht geen co-presence maar proximity; en deze proximity is niet van het type van het gelijke aan het gelijke, het is asymmetrie of meer precies primaat van het zelf of de ander. Het krijgt een dubbel karakter: de ander kan worden waargenomen en beleefd als iets, kwetsbaar, veeleisend en smekend, maar ook worden waargenomen en beleefd in zijn ongenaakbare en onherleidbare hoogte.

Het begrip 'anders-zijn' is mede ontstaan uit het begrip 'narcisme'. Zelfs wanneer wij spreken over het vroege vermogen van kinderen om te geven, kunnen wij aannemen dat altruïsme gebaseerd op wederkerigheid slechts een werk kan zijn aan de grenzen, tussen de verwoestende bevestiging van het zelf en het gevoel vervreemd te zijn van de wens of de eis van de ander.

De relatie tot anderen zou niet gebaseerd zijn op vrijgevigheid, initiatief of identificatie. Maar het zou eerst en vooral deel uitmaken van een "provocatie" in de etymologische betekenis van vooruitduwen, in beweging zetten, verzoeken of dwingen tot de uitdrukking "zijn".

In naam van de waarden die verbonden zijn met relationele praktijken, betwist Rogers dergelijke argumenten en verbant hij een asymmetrische relatie¹⁴ die gebaseerd is op interpretatie. Hij hecht echter wel waarde aan het *begrip* en de *intuïtie* die verbonden zijn met *kijken* (oog), en het *vertrouwen* en de *openheid* die verbonden zijn met *luisteren* (oor).

Maar alleen al het begrip eenwording doet de vraag rijzen hoe het zich verhoudt tot het beheer van conflicten, verdeeldheid en doublures. Als er behoefte is aan eenwording, dan is dat omdat het subject in tegenstellingen leeft. Welnu, "tegenspraak en dubbelzinnigheid zijn, in de loop van de ervaring, het doorleefde

¹⁴ In veel hedendaagse werken merkt men de discutabele gelijkstelling op tussen "asymmetrisch" en hiërarchisch, tussen "symmetrisch" en "egalitair".

teken van het persoonlijk bestaan"¹⁵. Maar dezelfde auteur verklaart elders: "de geleidelijke eenmaking van al mijn handelingen, en daardoor van mijn karakters of toestanden is de handeling van de persoon" (ibid.).¹⁶

¹⁵ Mounier, E. (1946a, in 1961, II), p. 69.

¹⁶ Mounier, E. (1936 in 1961, I), p.528.

Hoofdstuk 2

Visionaire Intuïtie: de blik

Rogers wordt nu door sommige cognitivisten in zoverre geclaimd dat hij groot belang hecht aan informatiebeheersingsmechanismen in de relatie die het subject met zichzelf aanknoopt, via zijn eigen mentale activiteiten (bewustzijn, egocentrisch begrip, zelfevaluatie) en in de denkprocessen die samenhangen met communicatie en interactie met anderen (manifestatie van intenties, intuïtieve evaluaties van anderen, positieve beschouwing van anderen).

Descartes associeerde de ziel met de blik¹⁷. Rogers, van zijn kant, gebruikt de metafoor van de *blik in de* analyse van intersubjectieve processen¹⁸. Het is deze metafoor die de concepten van *helderziendheid*, *transparantie*, *intuïtie en empathie* stuurt.

De helderziendheid

Helderziendheid impliceert het cognitieve vermogen om waar *te nemen*, rechtstreeks te lezen, wat niet hoorbaar of zichtbaar is, wat verborgen is in zichzelf of in anderen, achter ruis of schijn. Maar deze houding zou *voyeuristisch* zijn indien ik zelf verborgen zou blijven terwijl ik de ander evenzeer "lees" wanneer hij zich uitdrukt als wanneer hij zich beschermt.

Doorzichtigheid

Om deze asymmetrische situatie te vermijden, moeten de protagonisten ernaar streven hun wederzijdse helderziendheid aan te scherpen en, om dit te bereiken, *transparantie* te ontwikkelen, d.w.z. gezien, waargenomen, begrepen te worden in termen van wat ieder zou zijn, ongecamoufleerd, ontmaskerd, weerloos, in zijn ware (?), diepe (?), echte (?) wezen. In de opvatting van een "expressieve" transparantie gaat Rogers ervan uit dat de congruentie van de een door de ander in de interactie wordt waargenomen en gewaardeerd. Maar expressie (spontaan genoemd) kan een gevaarlijke vermeende blootstelling worden voor het zelf, of de kwetsbare ander. Er schuilt altijd een gevaar in groeps "manipulaties" om de ander te dwingen zich van zijn eigen verdediging te bevrijden. De samenhang en de interne controle zijn, zoals de *wervelkolom*, die het subject in staat stelt zichzelf

¹⁷ Tap, P. (1997) over de verruimtelijking van het psychische door de blik in Descartes.

¹⁸ Tap, P. (1986) Personalization and Intersubjectivity, Special Issue *Intersubjectivity, Connections*, 47, 149

als zodanig te structureren. Maar bij gebrek aan interne samenhang is een *omhulsel* beter dan helemaal geen verdediging. Zichzelf verdedigen kan authentiek zijn, hoewel niet-transparant: "circuleren, er is niets te zien"! ».

Intuïtie

Intuïtie is ook de taal van het zien (intuitio = kijken, intueri = kijken). Net als helderziendheid is het een vermogen om te *doorzien* wat verborgen is (Mouloud, 1995). "Etymologisch verwijzen de termen *Intueor, Intuitus* naar de handeling en de aandacht van het kijken. In ruime zin is intuitus een directe aanval op het object in zijn fatuïteit. De term intuïtie heeft de erfenis overgenomen van het Griekse begrip noesis: een eenvoudige gedachtegang die niet uiteenvalt in de perceptieve momenten" (op.cit.). Intuïtie is geschikt om elke vorm van onmiddellijk begrip aan te duiden en betreft alle lagen van kennis. Het kan *anticiperend* en *indringend* zijn. Wij vatten de betekenis van het gedrag van anderen empathisch op zonder dit "vatten" te moeten besluiten met analoge gevolgtrekkingen. Intuïtie gaat naar het essentiële en vergemakkelijkt de overgang van het verschijnsel naar het wezen van de dingen. Intuïtie kan dus worden gelijkgesteld met ofwel een stichtende kennis, voorafgaand aan het redeneren, ofwel met een verenigende kennis, die de aldus vastgelegde werkelijkheid synthetiseert.

De tussenkomst van helderziendheid, doorzichtigheid en intuïtie in de relatie tussen personen zou een echte "intersubjectieve" communicatie bevorderen (egalitaire relatie met wederzijds respect, tussen *subjecten die niet aan de wet onderworpen zijn*). *Is dit een illusie, een utopie, of een diepgaande realiteit?*

Hoofdstuk 3

Empathische intuïtie

Empathie en sociometrie

Empathie, geassocieerd met helderziendheid en intuïtie, impliceert het vermogen "zich in de plaats te stellen van": dit zou een bijzonder proces van identificatie zijn" (Rogers, 1968, p.49) dat niet emotioneel fusioneel zou zijn, noch geassocieerd zou worden met wederkerigheid gebaseerd op contract of fatsoen. Om hun aard beter te verduidelijken, is het interessant te laten zien hoe de rogeriaanse opvattingen een grote weerklank vinden in het onderzoek naar de sociometrie, gebaseerd op het oorspronkelijke werk van Moreno (1934). Empathie wordt in verband gebracht met de *mate van scherpzinnigheid van de persoon* bij de evaluatie van sociaal-emotionele betrekkingen binnen een groep. Sociometrische technieken trachten te analyseren en te meten hoe individuen hun eigen situatie waarnemen in de groep waarvan zij deel uitmaken¹⁹. Zij worden gevraagd hun relationele affiniteiten of afwijzingen zelf te evalueren (*selectie van personen: keuze en afwijzing*), te evalueren door wie zij veronderstellen gekozen en afgewezen te zijn (verwachtingen, perceptieve attitudes: "wie koos mij, wees mij af?"). "Dit gebied van *selectieve waarneming* is een bijzonder gebied van het algemene probleem van empathie, d.w.z. gevoeligheid voor de attitudes van anderen en het doordringen van hun gevoelens" ten opzichte van het onderwerp ("positieve, negatieve of neutrale gevoelens die anderen over mij kunnen hebben") (Maisonneuve, 1995). In dit verband kunnen drie soorten maatregelen worden verkregen²⁰:

- 1. De confrontatie van *perceptieve attitudes* (d.w.z. de verwachtingen van het subject met de werkelijke attitudes van anderen ten opzichte van hem/haar). Het subject heeft, min of meer goed, "geëvalueerd" wie hem heeft gekozen of afgewezen: *graad van helderziendheid* ;
- 2. De confrontatie van de *selectieve attitudes* van het subject met de perceptieve attitudes (verwachtingen) van anderen. Deze laatsten hebben de door het subject geformuleerde keuzen en afwijzingen min of meer goed waargenomen: *mate van doorzichtigheid* ;
- 3. De confrontatie van perceptieve en selectieve attitudes op het niveau van het subject zelf. Er bestaat een overeenstemming tussen de gemaakte keuzes en de

¹⁹ Uiteraard zijn sociometrische technieken alleen toepasbaar op mensen die elkaar binnen een groep goed kennen.

²⁰ Trilogie ontleend aan Maisonneuve (1995).

veronderstelde ontvangen keuzes: *mate van congruentie* (hier zou men moeten zeggen "externe congruentie").

De verwijzing naar de sociometrie maakt het mogelijk aan te tonen dat wat belangrijk is in de opgeroepen processen (congruentie, helderziendheid, doorzichtigheid, intuïtie en empathie) het *vermogen betreft om op cognitieve wijze processen te evalueren die van een andere aard zijn (emoties, gevoelens, affiniteiten of tegenstellingen, vriendschap-liefde maar ook afwijzingen en haatgevoelens)*. De voorstellen van Rogers lijken echter overeen te stemmen met de hypothese volgens welke het vermogen van de proefpersoon om zijn eigen emoties te evalueren in een empathische interactie met een andere persoon (therapeut of niet) de neiging heeft om de manier waarop hij met diezelfde emoties zal omgaan (positief of negatief) te veranderen.

Maar sociometrie stelt ons ook in staat twee essentiële vragen te stellen:

1. Er zijn significante verschillen in het vermogen van mensen om zichzelf te situeren in termen van helderziendheid-transparantie-congruentie in sociometrische tests. Het is uiteraard van essentieel belang te begrijpen hoe "fouten" ontstaan: misverstanden, gebrek aan onderscheidingsvermogen, voorzichtigheid, behoefte aan zekerheid of bevrediging. Door deze fouten in reële dagelijkse situaties te analyseren, kan de persoon de oorsprong van zijn sociaal-perceptieve illusies beter begrijpen. Het is waar dat bepaalde illusies (over de gevoelens en attitudes van anderen in het bijzonder, maar ook over persoonlijke capaciteiten of gevoelens om betrokken te zijn, enz.) voor mensen van vitaal belang kunnen zijn als zij in verband worden gebracht met belangrijke gevoelens, overtuigingen of kernwaarden.

2. Sociometrische selecties en percepties zijn slechts geëngageerde voorstellingen. De essentiële vraag, die reeds lang het onderwerp is van onderzoek in de psychologie of sociale psychologie (van het kind, de adolescent of de volwassene) is de volgende: Hoe worden affiniteiten georganiseerd of hoe ontstaan "afstotende" gedragingen? Zijn affiniteiten gebaseerd op overeenkomsten ²¹(b.v. homofilie = houden van mensen die op je lijken), op complementariteiten of op gelijkheid of hiërarchie, of op specificiteiten (waargenomen of onbewuste anders-zijn: b.v. houden van mensen die anders zijn dan jezelf omdat je niet met hen "verward" kunt worden)? Het schijnt een feit te zijn dat overeenkomsten beantwoorden aan de zorg om het zelf veilig te stellen, terwijl anders-zijn en complementariteit zouden beantwoorden aan een behoefte aan vervulling. De twee stellingen sluiten elkaar niet uit.

²¹ De vraag is belangrijk, te meer daar de term "affiniteit" voor de betrekkingen tussen personen historisch gezien de uitbreiding is van een scheikundige term (of liever alchemistisch, *affinitas*, XIII° S) die de eigenschap kenmerkt van twee lichamen om zich met elkaar te verenigen door hun gelijksoortige deeltjes.

Empathie en intersubjectiviteit ²²

In de existentiële opvatting kan het solipsisme slechts overwonnen worden in een subject-tot-subject relatie, in de onmiddellijke ervaring van intersubjectiviteit, van de wederkerigheid van de gewetens. Ook de blik van de ander speelt daar een stuwende rol. Maar volgens Sartre, bijvoorbeeld, is de ander oorspronkelijk degene die mij aankijkt en die mij vervreemdt en mij in die blik bevriest. "Mijn oorspronkelijke val is het bestaan van anderen," "de hel is anderen," enz. Om niet vast te zitten, gereduceerd tot de toestand van een object-confit, heb ik maar één redmiddel: *vergelding*, om op mijn beurt anderen als object te bevriezen. Maar stel dat mijn riposte slaagt, de communicatie mislukt, het andere subject ontgaat mij. *Conflicten* zijn dus inherent aan elke intersubjectieve relatie, zelfs en met inbegrip van vriendschappelijke, liefdevolle en meer in het algemeen proximale relaties. In de Sartreaanse *visie* gaat liefde over het bezit van de ander als subject en object, beiden als vrijheid-gevangene. Nu "is de ander in principe ongrijpbaar: hij vlucht van mij als ik hem zoek en neemt bezit van mij als ik van hem vlucht"²³. Om zichzelf te verdedigen is het individu dus geneigd de authenticiteit van de ander te ontkennen. Deze visie leidt tot de pessimistische conclusie dat "subjectiviteiten onbereikbaar blijven en radicaal gescheiden" (*op. cit.*). Intersubjectiviteit is dus onmogelijk.

Een deel van het werk lijkt Sartre gelijk te geven. Zo toont Brehm (1984) in een presentatie van werken over de verbanden en tegenstellingen tussen intimiteit en sociabiliteit aan dat liefde steeds meer wordt voorgesteld in een mercantiel en utilitair perspectief van sociale uitwisseling. De meervoudige moeilijkheden die de protagonisten van intieme relaties ondervinden, worden opgeroepen. De wederkerigheid van de zelfonthulling, het elkaar in vertrouwen nemen en het ontvangen van vertrouwen in ruil daarvoor, heeft dus de neiging te vervagen naarmate de relatie duurzamer wordt. Is het dan niet gemakkelijker om zijn leven te vertellen aan een vreemde in de gang, in de trein of op om het even welk vermeend luisternetwerk?

Laten we een ander voorbeeld nemen, dat van jaloezie. Dit lijkt vooral zijn oorsprong te vinden in de bedreiging van trots en gevoel van eigenwaarde, verbonden met de behoefte aan exclusiviteit in de relatie met de ander. Zoals La Rochefoucauld zei: "In jaloezie schuilt meer eigenwaarde dan liefde. Vandaag de dag komt het steeds vaker voor dat sentimentele en echtelijke breuken zich voordoen. Wij leven in een tijdperk van meervoudige relaties en meervoudige relaties betekenen meervoudige ervaringen van conflicten en ontbinding. Moeten wij hieruit concluderen dat de mens altijd een wolf is voor de mens, dat de mens veroordeeld is om elkaar te verslinden, te verscheuren of zijn relaties te verbreken?

²² De opmerkingen die in deze paragraaf volgen zijn gebaseerd op of geïnspireerd door *Personalization and Intersubjectivity* (Tap, P. 1986).

²³ Sartre, J.P. (1943)

Veel auteurs hebben kritiek geuit op de pessimistische versie van menselijke relaties. Zo bekritiseert Gabriel Marcel (1968) de Sartreïsche opvatting omdat zij het cartesische postulaat van een primair zelfbewustzijn, van een geïsoleerd en voorafgaand individueel cogito impliceert. Hij stelt daar de hypothese tegenover van een primaire intersubjectiviteit, voorafgaand aan het afzonderlijke bewustzijn van zelf en anderen. Wat de ontwikkeling van het kind betreft, stelt Henri Wallon (1956) de hypothese voor van een primair bewustzijn "met een dubbele focus". Twee begrippen, twee brandpunten "die niet zonder elkaar zouden kunnen bestaan, hoewel of omdat ze tegengesteld zijn: het ene, het ego, dat een bevestiging is van de identiteit met zichzelf, en het andere, het alter-ego, dat samenvat wat uit deze identiteit moet worden verdreven om haar te behouden" (1946). Volgens Gabriel Marcel, als het zelf een mislukking ervaart in de intersubjectieve communicatie, is dat omdat het niet beschikbaar is: "niet beschikbaar zijn: met zichzelf bezig zijn" (*op.cit.*, p.105). Mounier stelt ook deze hypothese voor: "Het is in een voorafgaand project van onbeschikbaarheid, en niet in mijn vrijheid als subject, dat ik de ander als object vastgrijp, het is in dezelfde dispositie dat ik mij ertoe verlaag hem als indringer te ontvangen"²⁴ (*op. cit.*, p. 105). Het latente doel van de ontmoeting zou zijn het subject in staat te stellen tevoorschijn te komen uit een sterke staat van spanning die gekenmerkt wordt door meervoudige spanningen en tegenstrijdigheden. Ofwel weigert men dan de ontmoeting van aangezicht tot aangezicht om zijn geloof in de Liefde en in de Ander te handhaven, ofwel bereidt men zich voor op de teleurstellende ontmoetingen die door het vulkanisme van de hartstochten worden uitgelokt, ofwel verwijst men tenslotte naar de demonstraties die gebaseerd zijn op sociale maskers en speelt men de opkikkertje in een verstarde context, niet erg goed voorbereid daarop²⁵.

Daarom moet men zich opnieuw afvragen wat de functie is van het beeld dat anderen van zichzelf hebben in de intersubjectieve dynamiek. De vervreemding van het ik door de ander en de afwijzing in ruil daarvoor, is gelukkig niet de enige motor van intersubjectieve communicatie. De communicatie met de ander kan evenzeer het ontstaan of de versterking van mijn identiteit bevorderen. De blik kan vervreemdend zijn, maar zij kan niet voortdurend worden herleid tot een invasie, een opdringerigheid die mij zou strippen en tot slaaf maken. De blik van de ander is op zijn minst even verontrustend als vervreemdend. "Het verbrijzelt mijn zelfvertrouwen, mijn gewoontes, mijn egocentrische slaap. Hij is, zelfs vijandig, de zekerste onthuller van mezelf. De positieve intermenselijke relatie is dus een wederzijdse provocatie, een wederzijdse bevruchting."²⁶

²⁴ Mounier, E. (1947)

²⁵ Het "aperitiefje" probeert zijn eigen behoeften te bevredigen, terwijl anderen er zijn om hun strategieën voor behoud en sociale erkenning te bevredigen.

²⁶ Mounier, E. (1949), p. 455.

Als het waar is dat de ander mijn depersonalisatie kan aanmoedigen door mij te behandelen als een object, een dier of een automaat²⁷, dan is het ook waar dat de eerste beweging die het subject onthult, in de vroege kinderjaren, een beweging naar anderen is. Het kind stelt zich bloot aan de ogen van de ander, plaatst zich voor diens blik maar ook voor het gezichtspunt van de ander. Deze laatste is dus zowel een *aanjager van conflicten* als een *voortstuwder van projecten*. Persoonlijke projecten en conflicten maken deel uit van de geschiedenis van intersubjectieve betrekkingen en de constructie van het subject, of zijn "graven".²⁸

Uiteindelijk kan de communicatie met de ander evenzeer het ontstaan of de versterking van mijn identiteit bevorderen, zowel de personalisering als de vervreemdende fixatie. Het bestaande is verscheurd, maar zijn bestaan is tegelijk ontstaan, spanning en strijd (Jaspers), het is een zijn dat naar zijn verwerkelijking neigt (Heidegger).

De centrale concepten van het Rogeriaans model zijn gebaseerd op het belang van de bewuste perceptie-representatie van zichzelf, van anderen, van de relatie tussen zichzelf en anderen en hun invloed op de emoties, gevoelens, relationeel gedrag en de modaliteiten van psychische organisatie die door de persoon in kwestie worden opgezet. Het is dus van belang terug te komen op empathie en aan te tonen dat deze niet beperkt blijft tot de scherpte van de waarneming van het gedrag van anderen.

Empathie en affectiviteit

Volgens Widlöcher "is het essentiële therapeutische doel (in de rogeriaanse oriëntatie) de huidige relatie te bevrijden van de scoriae van het verleden en haar haar oorspronkelijke karakter te doen erkennen: dat van een niet bezitterige vorm van liefde. Toetreden tot deze huidige positieve relatie is zich bevrijden van de neurotische ketenen van fixaties op het verleden, obstakels voor authentieke individualisering" (Widlöcher, 1995). Met andere woorden, het is in de vroege kinderjaren, of op zijn minst in het verleden (bezitterige liefde, enz.), dat de oorzaak moet worden gezocht van de persoonlijke, en in het bijzonder sociaal-affectieve, moeilijkheden die de geraadpleegde persoon thans ondervindt. Dit standpunt, dat voldoende voorzichtig is, is ongetwijfeld aanvaardbaar voor veel therapeuten. Rogers ontkent de effecten van de persoonlijke geschiedenis niet. Wat hij wel bespreekt, is de geldigheid van psychoanalytische therapieën die een interpretatief centreren van regressieve processen (via herinneringen en dromen) inhouden en gebaseerd zijn op de hypothese van een terugkeer naar trauma's (echte of veronderstelde) of fantasieën in verband met ervaringen uit de kindertijd.

²⁷ Bettelheim stelde voor om vervreemding op deze manier te definiëren (1976).

²⁸ Gabriel Marcel stelde over het functioneren van de persoon dat "het niet zozeer een kwestie is van bouwen als wel van graven" (1940). Maar, zoals alle bouwvakkers weten, bouwen impliceert noodzakelijkerwijs graven, vooral om funderingen te maken!

De houding van de rogeriaanse therapeut heeft ook niets te maken met cognitief-gedragstherapeutische opvattingen en praktijken, waarvan hij het al te directieve karakter bespreekt, maar vooral met de discrepantie tussen de opvattingen die worden gebruikt om de interpretatie van de moeilijkheden van de patiënt te ondersteunen en de ontoereikende theoretisering en praktische rechtvaardiging van de relatie therapeut-patiënt.

Wat is dan de houding van de Rogeriaanse therapeut in zijn praktijk van interactie? Hoe is empathie gerechtvaardigd als methode? Kan het verward worden met sympathie? Zo niet, wat kenmerkt deze "bijzondere identificatie"?

Het begrip empathie wordt inderdaad in verband gebracht met zeer uiteenlopende praktijken. Chertok (1995) beweert bijvoorbeeld dat hypnose een geprivilegieerd model van empathie biedt. Er wordt gezegd dat de hypnotische relatie een archaisch element heeft dat niet voor verbalisering vatbaar is. Interpretatie, een intellectueel proces, zou minder belangrijk worden dan "deze vorm van affectieve, intense, fusionele, symbiotische communicatie die empathie wordt genoemd". Empathie die aldus wordt voorgesteld, wordt verward met emotionele afhankelijkheid en beantwoordt nauwelijks aan Rogers' definitie van empathie. Roustang (1980) vraagt zich af of de ware kracht van de overdracht niet dezelfde is als die van hypnose. Dit proces identiteit zou zijn vermoed door Freud, maar zijn volgelingen, met inbegrip van Lacan, verwierpen het.

Hoe zit het met de *vergelijking tussen empathie en sympathie*? Volgens Bergson zou sympathie het vermogen van een persoon impliceren om "samen te vallen met wat de ander heeft dat uniek en onuitsprekelijk is. Als Rogers niet zo ver gaat, gaat hij, zoals we hebben gezien, uit van een soortgelijk soort overeenstemming wanneer hij empathie definieert.

Therapeuten in het algemeen neigen ertoe de verwarring tussen deze twee begrippen te verwerpen. Maar het is de moeite waard om het van dichterbij te bekijken. Het achtervoegsel "pathologie" dat in beide termen voorkomt, moet in twijfel worden getrokken. Het betekent lijden, *ziek* zijn (pathos, pathologie) maar ook *voelen, genegenheid*²⁹. Sympathie betekent zeker positieve gevoelens hebben voor anderen, affectieve band, maar etymologisch impliceert het ook de hypothese van *mee-lijden*. Impliceert empathische concordantie een emotionele deelname van de therapeut? Als er sprake is van participatie, hoe zit het dan met de "transparantie" (doorschijnen) en het beheer ervan (controle, projectie, overdracht)?

De verwarring tussen ziekte en gevoel toont duidelijk aan dat affectiviteit in het algemeen op een nogal negatieve manier wordt gepercipieerd (gedragsstoornis, moeilijkheid van meningsuiting, enz.) zowel door de taal zelf als in relationele praktijken.

²⁹ De term "genegenheid" betekent ook een ziekte (bijv. hartziekte) en een positief gevoel tegenover anderen (bijv. moeder-kind genegenheid).

In zijn *Verhandeling over de hartstochten*, zoals in de *6e Meditaties*, over "affectieve toestanden", stelt Descartes hartstochten (bewondering, liefde, haat, begeerte, vreugde, droefheid) tegenover "innerlijke emoties". Hij beschouwt hartstochten als nuttig in de mate waarin zij de persoon aanzetten tot handelen en tot "het bereiken van het doel waaraan bewegingen en hartstochten deelnemen". Maar passie (in de passionele zin) is de uitputting van een gevoel. Het kan emoties losmaken, maar het is niet hetzelfde als emotie³⁰. De zes hartstochten die Descartes oproept, kunnen worden gelijkgesteld met gevoelens. Gevoel kan verband houden met een mening of overtuiging (instemming), een intuïtie (voorgevoel) of een hartstochtelijke impuls (wrok). Alle gevoelens zetten een mens aan tot handelen of reageren, ook als gevolg van eigen handelen (Janet, 1929). Het heeft de neiging onze relatie met anderen en de buitenwereld te sturen, soms op een blijvende manier. "Gevoel is in de eerste plaats een besef van een aanwezigheid, van een "er is". Maar deze aanwezigheid is niet neutraal. Sentiment is bewustzijn van een waarde, het is altijd onmiddellijk bewustzijn van een bestaan waarvan de waarde ons bindt. Ten slotte mag gevoel niet worden verward met kennis.

Op basis van deze veronderstellingen is sympathie een karakteristieke vorm van gevoel. Hoe zit het met empathie? Het mag niet verward worden met emotie of passie. Anderzijds hebben wij gezien dat zij kan worden gelijkgesteld met intuïtieve en directe kennis? Maar is empathie niet meer dan dat?

Laten we dit vergelijken met de *fenomenologie van affectiviteit* voorgesteld door Max Scheler (1928). Deze auteur stelt voor sympathie te beschouwen als een vorm van onmiddellijke kennis die samenhangt met intuïtie, die hij *emotionele intuïtie* noemt *over waarden en over de diversiteit van de handelingen van de persoon*. Emotionele intuïtie maakt het mogelijk de onmiddellijke uitdrukking van de ervaringen van anderen te vatten (die gekenmerkt worden door gevoelens: liefde, haat, enz.). Het vergemakkelijkt de deelname, de wederkerigheid van de gewetens, de ontdekking van betekenis en waarden. Het zou een "affectief onderscheidingsvermogen" impliceren. Emotionele intuïtie zou gemeenschappen evenveel aangaan als individuen.

Hoewel de term "emotioneel" verwarrend en betwistbaar is, lijkt het ons dat Schelers emotionele intuïtie enige gelijkenis vertoont met Rogers' *empathische*

³⁰ Emotie is een crisis, min of meer plotseling en hevig; zij is beperkter in de tijd, en meer direct verbonden met het lichaam. Het gevoel is min of meer diep en min of meer blijvend, maar het introduceert noodzakelijkerwijs een referentie van waarde en betekenis. Passie wordt ook als betekenis gegeven, maar het is een fanatieke idealisering van het voorwerp van passie; het is exclusief en afgodisch. In collectieve termen lokt passie aggregaat-fusie uit ten koste van intersubjectiviteit. Individuen nestelen zich in de "esthetische sfeer", in de *imaginaire hartstocht van de onmiddellijkheid, ten koste van eisen* (de ethische sfeer van het Ideaal) en *vervulling* (de religieuze sfeer), (Kierkegaard, 1970).

intuïtie. Rogers' empathische intuïtie articuleert een bijzondere wijze van kennis (intuïtie) en een bijzondere wijze van affectief-axiologische identificatie (gebaseerd op gevoelens en waarden, vooral ethische).

Hoofdstuk 4

Van verschijning naar authenticiteit en weer terug

Het masker als maskerade, parade en bemiddeling

Helderziendheid, transparantie en intuïtie impliceren dat het zelf functioneert als een glazen huis, een lichtgevend zelf en communicatie zonder maskerade of parade. Toch weten wij hoezeer de gedragingen die geacht worden onderscheid te maken tussen mannen en vrouwen, gebaseerd zijn op *maskerade* (voor vrouwen) en *parade* (voor mannen).

In feite hebben deze twee strategieën betrekking op ons allen, mannen en vrouwen, jong en oud, enz. Ze zijn gebaseerd op de hypothese van de tegenstelling tussen een interieur (een intimiteit) dat zichzelf verbergt, en een exterieur dat zowel als scherm als projector dient.

- *Het scherm* is tegelijkertijd datgene wat *verbergt* (het scherm, het rookgordijn, enz.) en *datgene wat geprojecteerd en getoond wordt* (het bioscoop- of computerscherm: het bord waarop een beeld geprojecteerd wordt);
- *Maskerade* wordt vaak op een vrouwelijke, mogelijk pejoratieve manier opgeroepen, omdat het in verband wordt gebracht met *make-up, schmink, spiegel, theater (schminkster) of magie (masco = heks; mascoto = toverspreuk, geluksbrenger)*. Hoe dan ook, we maken kennis met het thema maskers;
- De *optocht* sluit zich voor een deel aan bij de maskerade, die niet langer geassocieerd wordt met het gezicht, maar met het lichaam, door de toegevoegde versieringen: kleding, versieringen, tatoeages, *piercings*. Het Latijnse werkwoord *parare* betekende (se) "voorbereiden", (s') "klaarmaken"³¹. Het is gaan woekeren in 1. pareren, versieren; 2. een parade maken (zoals het circus, de optocht),³² (om) zelf te paraderen, te pronken; 3. zich in één keer pareren, zich beschermen tegen (schermersparade, maar ook bumper, kogelvrij, of...). Bumper³³! enz.), anticiperen op een manoeuvre (parry).
- *Schijn*³⁴ en *schijn zijn* lang het voorwerp van diskrediet geweest, omdat filosofen en wetenschappers het erover eens zijn dat de werkelijkheid van de

³¹ Bijvoorbeeld baltoptochten bij dieren, of voorbereidingsrituelen in verband met huwelijk en geslachtsgemeenschap bij mannen, maar vooral bij vrouwen.

³² De parade verwijst ook naar de *tentoonstelling*. Beide impliceren een lichamelijke nadruk, min of meer verleidelijk of agressief.

³³ Term gebruikt door Freud om afweer op te roepen tegen datgene wat het zelf in gevaar kan brengen.

³⁴ De termen "verschijnen" en "verschijningen" zijn afgeleid van het werkwoord *parere*: verschijnen, verschijnen (evenals de woorden "transparaître" en "transparences") en moeten in verband worden gebracht met het feit "er te zijn"

processen niet dezelfde is als de waarneembare, zichtbare manifestaties. Uiterlijkheden worden gebagatelliseerd omdat ze slechts *symptomen zijn van verborgen processen*. Maar de mens van vandaag blijft de schone schijn voortreffelijk cultiveren, hij besteedt veel zorg aan de schone schijn, aan het beeld dat hij van zichzelf geeft.

De verschillende betekenissen die aldus zijn bijgewerkt, zijn interessant voor ons doel. Zij tonen aan dat het maskeren ook een manier is om zich uit te drukken en te tonen, om zich te onthullen (door zich te verbergen, onthult men zich), maar ook om zich te verdedigen, in een relatie tot zichzelf of tot anderen.

Natuurlijk blijft de vraag hoe de relatie tussen wat verborgen is en wat verschijnt, is georganiseerd. Er kan een *kloof* worden verondersteld tussen de twee werkelijkheden, de fenomenale werkelijkheid en de psychische werkelijkheid, de oppervlaktegedragingen van het wezen en de diepe persoonlijkheid, enz. Men kan het bestaan veronderstellen van een ontkenning van een van deze werkelijkheden of het bestaan van mechanismen van verdubbeling (splitsing tussen twee zelden of delen van het zelf) en/of dubbelhartigheid (verbergen wat ik ben voor mijn eigen voordeel), enz. Maar we kunnen ook de positieve dynamiek analyseren van de wisselwerking tussen twee werelden die noch moeten samensmelten (het subject verdwijnt in de beweging van opeenvolgende gebeurtenissen of meervoudige identificaties) noch scheiden (schizofrenie en incommunicabiliteit).

Spel en fantasie in de symbolische constructie van de persoon

Wallon zei dat "emoties het sociale aan het lichaam koppelen" (1956). Dit geldt des te meer wanneer het gaat om het ontstaan van spelgedrag bij kinderen. Het is inderdaad in de onmiddellijke ervaring van de gevoelde emotie dat jonge kinderen hun eerste relationele spelletjes spelen: bijvoorbeeld de lachuitbarstingen van het kind in het cirkelspel waarbij het gezicht wordt verborgen met een zakdoek die vervolgens wordt verwijderd. Door deze eerste spelletjes leert het kind communiceren, in de aandacht die het schenkt aan de gebaren van de ander en in het verminderen van de "spanning" die deze gebaren oproepen. Het kind leert onder meer dat wat aan het oog onttrokken is, er altijd is (het voorwerp dat achter het meubelstuk verborgen is, het gezicht van de moeder of haar eigen gezicht dat achter de zakdoek verborgen is). Hij zal ook de manifestatie van emoties aan of door anderen ervaren. Hij zal de noodzaak inzien om het bestaan aan te nemen van gevoelens en gedachten die slechts gedeeltelijk tot uitdrukking worden gebracht, die men beter voor zichzelf kan houden of die slechts in bepaalde omstandigheden of ten opzichte van bevoorrechte personen mogen worden geopenbaard. Zo wordt het subject geconstrueerd, zowel in zijn reserves (potentialiteiten en retenties) als in zijn uitingen (verbaal en non-verbaal).

(in tegenstelling tot "verdwijnen": er niet meer zijn). Maar schijn kan illusoir of bedrieglijk zijn.

Dan zien we het verschijnen van *simulacra*: bijvoorbeeld, het kind *doet alsof het* een kussen vasthoudt en slaapt. Symbolische spelen of fictiespelen, met inbegrip van rollenspelen, verschijnen later (Malrieu, 1967). Deze spelletjes stellen het kind in staat zich de werkelijkheid eigen te maken en zich die eigen te maken, maar zij geven het ook de gelegenheid te anticiperen op gebeurtenissen, blij of ongelukkig, en zich voor te bereiden om ze onder ogen te zien.

Het spel van het kind maakt deel uit van wat Winnicott (1971) de *potentiële ruimte* heeft genoemd, dat is dat tussengebied van het persoonlijke en het sociale, dat noch totaal het ene noch totaal het andere is, dat de vestiging van ruimten van vrijheid (reëel of denkbeeldig) en, geleidelijk, van de hele cultuur kan bevorderen. Voor de volwassene, net als voor het kind, is spel altijd zowel sociaal als gescheiden van het sociale, omdat het risico inhoudt, confrontatie met onzekerheid. Simulacrum en vertigo zijn processen die zowel volwassenen als kinderen in staat stellen een nog duidelijker sociaal risico te nemen, namelijk dat van het verlaten van de hun toegewezen rol. Georges Herbert Mead (1934) beweerde dat het sociale leven slechts ten volle kan worden aangenomen in de mate dat het individu de rol aanvaardt die verbonden is met zijn of haar status zonder er volledig mee in de war te raken. Dit is ongetwijfeld de sleutel tot deze schijnbare paradox die zowel spel als cultuur verbindt en scheidt. Dit laatste wordt verrijkt door tendensen die een zekere afstand bewaren tussen het individu en zijn of haar sociale determinaties, of die mensen ertoe aanzetten het risico te nemen van een collectief leven dat nooit geheel vrij is van onzekerheid.

Het is in een dergelijke context dat het gebruik van maskers in religieuze rituelen kan worden geplaatst. Het masker is er niet alleen om te verbergen. Integendeel, het is de overeenkomstige geest die zich kan uitdrukken, zich kan tonen, door de persoon die het masker draagt. Het masker wordt bemiddeling, deze keer niet tussen het psychische en het sociale, maar tussen het hier beneden en het hiernamaals. Zij stellen de groep in staat haar veiligheid te vinden, het bewijs te hebben dat de goden of de geesten het goed met hen voorhebben. Zoals alle symbolische voorwerpen maakt het mogelijk een verband te leggen tussen wat gescheiden is. In plaats van de scheiding te ontkennen, moeten nieuwe communicatiemiddelen tot stand worden gebracht tussen de elementen (groepen, personen, enz.) die gescheiden zijn. Dit is de paradox van het masker: het verbergt en het onthult. In deze actieve tussenruimte vinden culturele verrijking en het weven van een sociale band plaats, door het samenspel van collectieve betekenissen. Een deel van het spel grijpt in bij dergelijke rituelen. Ze zijn meestal gemaakt voor mannen. Vrouwen worden verondersteld niet deel te nemen aan de betekenis, niet in het "geheim" te zijn. In werkelijkheid doen zij alsof, spelen het spel van niet-weten en gedragen zich tegenover kinderen alsof zij de geheimen niet kennen (magische krachten, seksualiteit, enz.).

Crozier (1977) heeft aangetoond dat er in elke sociale organisatie, en ongetwijfeld in elke samenleving, *een ruimte (of zone) van onzekerheid en besluiteloosheid bestaat in het samenspel van regels en verboden*. Deze ruimte stelt de sociale

actoren in staat hun vrijheid te ontwikkelen en nieuwe keuzes te maken. De term "spel" betekent deze keer niet alleen het relatieve gebrek aan definitie van de rol van de acteurs, maar ook de vaagheid van de werking (net zoals er "spel" kan zijn in de articulatie tussen elementen van een mechanisch of hydraulisch systeem). De hypothese van Crozier is soms vertaald in termen van strategie van de actor. Als ik volledig transparant ben, is mijn gedrag voorspelbaar in het spel van de machtsverhouding. Als ik daarentegen een zekere ondoorzichtigheid in acht neem, als mijn gedrag niet volledig voorspelbaar is, krijg ik macht over degenen wier houding of beslissingen ik van tevoren ken. Deze hypothese over het cynisme van het menselijk gedrag staat haaks op de rogeriaanse opvatting, die weigert situaties te beheren in termen van machtsverhoudingen en rollen. Zonder deze relaties te ontkennen, wil Rogers zich anders situeren.

Van "persona" naar "persona"...

De term "persoon" komt van het Latijnse *persona*, zelf van Etruskische oorsprong en dat eerst "theatermasker" en vervolgens "personage (van het theater)" betekende. Als wij, zoals Shakespeare, de wereld (metaforisch) gelijkstellen met een theater, is de vraag hoe wij onze rollen aannemen en of wij ons, als acteurs, met hen identificeren. Met andere woorden, er worden drie min of meer tegenstrijdige vragen gesteld:

- Wat is de relatie tussen de sociale rollen (die ik speel) en de persoon (die ik ben)? Worden de eerste als beperkingen of als kansen ervaren? Ben ik trouw aan de verwachtingen van de andere acteurs of van degenen die de scène structureren?
- Kan ik mezelf authentiek uitdrukken in mijn rolpraktijken? Is het sociale leven, met zijn theatrale kant, niet kunstmatig in verhouding tot de psychische werkelijkheid?
- Moet ik me aanpassen, integreren, de verwachte rollen spelen? Of moet ik proberen mezelf te zijn? Zijn beide tegelijk denkbaar?

De socioloog Gurvitch (1966) was van mening dat sociabiliteit de koppeling impliceert van het individuele bewustzijn (actor) en het collectieve bewustzijn (scène en tekst). Op basis van de graad van *samensmelting van de* individuen in de *Wij*, de graad van *aantrekking van de* sociale praktijken (motivatie van de actoren, belangstelling voor de gespeelde rollen) en de intensiteit van de *druk* die door de groep wordt uitgeoefend, definieerde hij het verschil tussen *massa* (samensmelting +, druk +), *gemeenschap* (evenwicht tussen samensmelting en druk) en *gemeenschap* (samensmelting +, aantrekkingskracht +, druk -). Wij zien dus dat sociaal-affectieve processen, de effecten van macht en dwang, aan het werk zijn in groepssociabiliteit, zoals dat ook het geval was in interpersoonlijke sociabiliteit (tweevoudig of meervoudig).

Hoe kan men tegelijkertijd *socius* (lid van een samenleving), *alter-ego* (in een proximale en identificerende relatie met de ander) en *subject zijn*? Om de metafoor van het theater over te nemen, het subject is niet alleen de (sociale) *acteur*, hij moet ook de *auteur* zijn (van werken en producten die zinvol zijn, voor

zichzelf en voor anderen) en de *regisseur* (vermogen om reële en denkbeeldige ruimten te organiseren, netwerken en interacties te beheren, expressie en innovatie te vergemakkelijken, voor zichzelf en voor anderen). Maar natuurlijk kan de sociale realiteit het gevolg zijn van druk (beperkingen) en gebrek aan aantrekkingskracht (geringe motivatie op het werk of in het privé-leven, enz.).

Het is waar dat sociale organisaties, structuren en instellingen de bron zijn van vele kwalen. Zij zijn zwaar, oppervlakkig, koud, hypocriet, enz., terwijl wij streven naar authenticiteit, diepte, vrijheid, communicatieve warmte. Maar als wij deze waarden actief nastreven, verzet de maatschappij zich daar niet tegen, om de goede reden dat er niet "één" maatschappij is, maar een veelheid van groepen met uiteenlopende aspiraties en geboden. Om mij te bevrijden, om zin te geven aan mijn leven, om warmte te vinden, zal ik op zoek gaan naar hen die voelen, denken, leven of willen leven zoals ik; ik zal bepalen waar ik tegen ben en de consequenties trekken uit mijn daden en interacties. Op die manier zal ik in staat zijn mijn manier om mij te doen gelden te integreren met mijn manier om sociale banden aan te gaan, om te socialiseren.

De behoefte om zich te doen gelden kan in feite het nemen van risico's inhouden bij de keuze van rollen en activiteiten. "De moderne mens leeft een sterke existentiële angst die hem uiteindelijk in een depressie doet vervallen of hem ertoe aanzet zijn potentieel te verwezenlijken en iets te ondernemen, ongeacht de risico's. Hij wil iets buiten zichzelf testen, om zijn zoektocht naar een radicaal Andere te bevredigen, die hem in staat stelt de toestand van het dagelijkse leven te overstijgen."³⁵

³⁵ Tap, P. (1988) p. 241

Hoofdstuk 5

Positiviteit: vertrouwen en gevoel van waarde

Vertrouwen als primair credo

Rogers is vaak bekritiseerd om zijn begrip van vertrouwen, omdat het kan worden gewerkt vanuit individuele en collectieve verhalen. Volgens hem zou het onvoorwaardelijke vertrouwen dat zijn van de relatie van de baby met zijn moeder, een organisatorisch vertrouwen dat voorafgaat aan elke code, elk contract. Hij stelt als doel dit type functioneren te vinden in het hier en nu van de therapeutische relatie. Het is dus raadzaam dit primaire moeder-kind vertrouwen te bespreken alvorens de betekenis van de invoering van deze onvoorwaardelijke positiviteit in de therapie te analyseren.

Over het onderwerp van primair vertrouwen, sluit Rogers zich aan bij sommige psychoanalytici zoals Erikson en Winnicott.

Volgens Erikson (1972) ervaart het kind in het eerste levensjaar lichamelijk en psychisch welzijn of malaise door de bemiddeling van de relatie met de moeder, met name in de regulering van de voedingsbehoeften, het beheer van de verzorging en het toezicht op de liefdevolle relaties. Vertrouwen hebben in de baby betekent leren *vertrouwen op de* gelijkenis en de continuïteit van de "externe verstrekkers". Vertrouwen in de ander zal het zelfvertrouwen, het vermogen om frustraties en gevoelens van verlatenheid te weerstaan, bevorderen. Het kind zal er dan mee instemmen de moeder uit het oog te verliezen, zonder buitensporige angst of woede te tonen. Omgekeerd zou het gevoel van kwaadwilligheid geassocieerd worden met ongeregeld lichamelijk of psychisch lijden, met de slechte kwaliteit van interacties. Volgens Erikson is de oplossing van het kernconflict tussen vertrouwen en wantrouwen de eerste taak van het zelf. Hierdoor zal het kind een gevoel van identiteit (continuïteit van het zelf) en van eigenwaarde kunnen opbouwen dat niet in strijd is met wat de anderen van hem verwachten.

Maar dit primaire vertrouwen in absoluten zal voortdurend op de proef worden gesteld naarmate het kind zijn eigen beeld opbouwt in interactie met anderen, twijfels, onzekerheid of zelfs wantrouwen zal ervaren ten opzichte van anderen die het als resistent, frustrerend en verbiedend ervaart. Ouders moeten in staat zijn op het kind een diepe, bijna somatische overtuiging over te brengen dat wat zij doen zin heeft. Uiteindelijk worden kinderen neurotisch, niet vanwege frustraties, maar vanwege een afwezigheid of verlies van de sociale betekenis van die

frustraties. Met andere woorden, de relatie van macht (of machteloosheid) is reeds aanwezig in het beheer van de eerste sociale interacties door de bevestiging van verlangens en de beperking daarvan.

Volgens Winnicott "beantwoordt de moeder die goed genoeg is aan de almacht van de zuigeling en geeft ze hem, tot op zekere hoogte, steeds opnieuw betekenis" (1965,122). "De "goed genoeg" moeder blijkt een fundamentele voorwaarde te zijn voor het ontstaan en de ontwikkeling van zelfvertrouwen bij het kind" (Tyar, 1998)³⁶. De "goed genoeg" moeder, aldus Tyar, "zou (in feite) de moeder zijn die het kind frustreert met ontbering" (opt.cit.112). "Het kind schept het Kred ³⁷dat de moeder aan het kind presenteert" (opt.cit.113). De Kred beschrijft de ervaring van de zuigeling van almacht verbonden met de almacht van de moeder.

Het werk van de moeder transformeert angst in een ervaring waarin de zuigeling zichzelf kan overwinnen. "De voldoende goede moeder vormt het eerste stadium van het vertrouwensbeginsel in de declinatie van de onderscheidingen binnen en buiten, goed en slecht, incorporatie en projectie, almacht en nood ... van daaruit kan het vertrouwen worden geordend dat niet verschijnt als een toestand van het zelf maar als een pre-moisch werk, de toestand van verloofde³⁸", (opt.cit., 113).

Van primair vertrouwen naar demistrouwen: onvoorwaardelijke positiviteit revisited

Vertrouwen impliceert de vaststelling van waarde, *betrouwbaarheid* en *vertrouwen, in zichzelf en in anderen*. Wantrouwen wordt geassocieerd met de introductie van een probleem, een gestigmatiseerd verschil, een negatief waardeoordeel over de oordelen van anderen. "Het vertrouwensbeginsel komt tussenbeide in de kwestie van het vreemde, omdat het de figuren van het discours van het verschil in de beschaafde gemeenschap uitdaagt" (opt.cit., 254) (vgl. Freuds verontrustende vreemdheid, de samensmelting van het identieke en het andere...).

Het gevaar bestaat dus dat in de rogeriaanse therapie de onvoorwaardelijke positiviteit tegenover de consulent verward wordt met het gevoel van moederlijke almacht dat de therapeut kan ervaren en het fusionele aspect dat daarmee gepaard kan gaan. Vertrouwen kan namelijk worden gedefinieerd als "vol vertrouwen op de *integriteit van een andere persoon*" (Webster). Integriteit (zowel psychologisch

³⁶ De Britse vorm "good enough mother" wordt vertaald als "goed genoeg moeder", de term "genoeg" roept gebrek op, terwijl de term "genoeg", een letterlijke vertaling van "genoeg", overdaad oproept.

³⁷ Kred = primair geloof, de geloofsbelijdenis van vertrouwen (deze term zou de zeer oude wortel zijn van alle woorden die met geloof te maken hebben, *credere in het Latijn, etc.*).).

³⁸ De "verloofde" staat dus gelijk met een *oorspronkelijke alliantie* (deze betekenis vindt men terug in "verloving" en als achtervoegsel in vertrouwen, wantrouwen, enz.)

als moreel) impliceert "heelheid", afwezigheid van fouten, harmonie, enzovoort (Webster). Zelfvertrouwen in het kind zou dus de illusoire perceptie van een almachtige moeder impliceren door haar integriteit zelf. Maar de persoon zal gedurende zijn hele leven gebrek aan vertrouwen ervaren, twijfels over het gedrag van anderen. Er moet dus een onderscheid worden gemaakt tussen vertrouwen als een pragmatische kwestie (vertrouwen dat van dag tot dag wordt beleefd) en vertrouwen als een ethische waarde? Zoals Tyar (op. cit.) het zo mooi uitdrukt, gaat het er niet om het primaire vertrouwen terug te winnen, maar om het vermogen tot *wantrouwen* te cultiveren, zowel ten opzichte van zichzelf als ten opzichte van anderen. "Als het werk van demistrust het subject optimistisch maakt, is dat niet vanwege een diagnose van de uiterlijke werkelijkheid, maar vanwege de *subjectieve positie die het wezen bereid is in te nemen*" (op.cit. 253). Hier vinden we opnieuw, maar na een omweg, het feit dat onvoorwaardelijke positiviteit tegenover anderen geen infantiele emotionele samensmelting is, maar integendeel een ethisch gefundeerde beslissing in dienst van een ontmoetingspraktijk.

Vertrouwen als sociaal-moreel contract: de moeizame terugkeer naar de "fides".

De gemeenschappelijke oorsprong van de Latijnse woorden *fides* (geloof) en *foedus* (pact, overeenkomst, alliantie)³⁹ suggereert het idee van vertrouwen. "Geloof is een duurzame verbintenis van vertrouwen in variabele vormen zoals: gegeven woord, belofte, belijdenis van zichzelf, eed, contract, verdrag, convenant, diverse conventies. Dit vereist "vertrouwen" en "vertrouwen wekken". Het juridische en religieuze karakter van het Latijnse "*fides*" berust op het feit dat vertrouwen niet natuurlijk is; dat instemming moet worden beheerst, niet "gezworen". Loyaliteit levert natuurlijk aanzienlijke sociologische en juridische problemen op. Het is vaak een van de grondslagen van de samenhang van een groep, en van de mogelijke samenwerking tussen de leden ervan. Wanneer een persoon in moeilijkheden verkeert, kan men zeggen dat zijn vertrouwen in het sociaal functioneren nogal "bekoeld" is, evenals het gevoel geliefd en erkend te worden door de mensen in zijn omgeving. Sociale terugtrekking en moeilijkheden om hulp van anderen te aanvaarden worden daarom in verband gebracht met personaliseringsproblemen. Om de sociale integratie te vergemakkelijken moet het subject een minimum aan vertrouwen in het maatschappelijk functioneren herwinnen, ook al zijn de instellingen, door bureaucratie of ontkenning van mensen, niet bereid de opvangregelingen te veranderen om ze menselijker te maken.

³⁹ Volgens Dumezil (1958) komen zij van dezelfde Indo-Europese wortel, *beidh-*, waaruit ook het Griekse *pistis* is ontstaan.

Hoofdstuk 6

Non-directiviteit, permissiviteit of democratische interactie?

Laissez-faire of permissiviteit?

De vraag rijst nu of de praktijk van non-directiviteit laissez-faire impliceert in de persoonsgerichte rogeriaanse opvatting? De vergelijking tussen permissiviteit en laissez-faire is inderdaad noodzakelijk.

De praktijk van de non-directiviteit suggereert inderdaad deze implicatie, aangezien zij verbonden lijkt te zijn met laissez-faire door de houding van luisteren en zwijgen van de therapeut tegenover zijn cliënt. De verwarring tussen deze methode en laissez-faire wordt in stand gehouden door degenen die kritiek hebben op de rogeriaanse opvatting, omdat deze kan worden opgevat als een opvoedingsstrategie of -stijl. Om aan te tonen dat er wel degelijk een onderscheid bestaat tussen laissez-faire en permissiviteit, laten we het voorbeeld nemen van de opvoedingsstrategieën van de ouders. Rogers bekritiseerde de autoritaire opvoedingsstrategie ten gunste van een permissieve strategie die tolerantie van de ouders, vrijheid en initiatief van het kind suggereert.

Toegeeflijkheid wordt vaak aangeduid in termen van een tolerante houding van de ouders ten opzichte van het kind. Het is gebaseerd op het idee van het aanmoedigen van een grote vrijheid in de activiteit van de ander en de keuze van waarden voor de ontwikkeling van het kind. Freud benadrukte het belang van het beantwoorden aan de instinctieve behoeften van het kind, hetgeen de weg vrijmaakte voor een minder directieve, minder autoritaire opvoeding. Dreikurs, een leerling van Adler, pleitte voor een open onderwijs dat vrijheid en verantwoordelijkheid in het leersysteem combineerde. Hij riep het idee op van stimulering, van het aanmoedigen van het kind om vrijwillige keuzes te maken. Hij drong er echter op aan laksheid te vermijden en beperkingen vast te stellen om de sociale structuur een gevoel van veiligheid en functionaliteit te geven. In feite gaat het erom het kind ertoe te brengen de vrijheden die het geneigd is te gebruiken, te onderdrukken om zijn verantwoordelijkheid op natuurlijke wijze in de sociale orde op te nemen.

Albert Pesso daarentegen bestudeerde de emotionele gevolgen voor het kind van permissief en restrictief gedrag en stelde voor dat ouders ingrijpen wanneer het kind zich gedraagt op een manier die destructief is voor hem of haar en voor anderen. Ginott van zijn kant benadrukt het belang van beperking als garantie voor het vermijden van onzekere risico's door de nadruk te leggen op de impliciete boodschap die zij inhoudt: vermijd de angst voor impulsen.

Anderzijds wordt over-permissiviteit (*laissez-faire*) over het algemeen afgekeurd. Om een en ander te verduidelijken zijn studies (Lewin, 1939; Schaefer, 1959; Malrieu et al, 1969; Baumrind (1971); Vandenplas-Holper, 1979; Lautrey, 1980; Maccoby en Martin, 1983) die het begrip opvoedingsstrategieën van ouders behandelen, hebben het mogelijk gemaakt typologieën te definiëren die meestal gebaseerd zijn op de binaire articulatie tussen emotionele veiligheid (S+ = zekerheid/ S- = onzekerheid) en gezag (C+ = controle/ C- = laksheid), hetgeen leidt tot het bestaan van vier strategieën.

Baumrind (1971) heeft ook een typologie opgesteld door ouderlijke controle en steun aan elkaar te koppelen. Zij stelt de opvoedingsstijlen tegenover elkaar: stimulerend of "gezaghebbend" (veel controle en steun), permissief (permissief wordt min of meer verward met *laissez-faire*, losse controle en veel steun) en autoritair (veel controle en weinig steun). Toestemming zou hier weinig controle zijn. Autoritair zou sterke controle zijn. Hier verwijst zij naar *gecontroleerde permissiviteit*, d.w.z. een houding van autoriteit die verwijst naar een minimum aan beperkingen in combinatie met de absolute noodzaak om bepaalde door de ouders vastgestelde grenzen te respecteren. Zij concludeert dat sterke of zwakke controle het kind tot afhankelijkheid veroordeelt.

Volgens de typologie van Maccoby en Martin (1983) blijkt dat *laissez faire* verward wordt met ouderlijke onthechting en niet met toegeeflijkheid. Volgens deze auteurs vertoont de permissieve stijl weinig controle (C-) en meer veiligheid (S+), in de zin van een impliciete aanwezigheid van warmte.

Zonder permissiviteit te verwarren met *laissez-faire*, kunnen we dus het idee oproepen dat de notie van non-directiviteit in Rogers' pedagogie kan worden vervangen door die van "gecontroleerde permissiviteit", die dan een democratische werking veronderstelt. Deze associatie zou overeenkomen met de stimulerende onderwijspraktijk van Malrieu e.a. (1969) en Baumrind (1971), aangezien Rogers het belang benadrukt van zelfverzekerd luisteren, begrip en acceptatie van het subject in de opvoedkundige of therapeutische situatie, om hem of haar in staat te stellen met zijn of haar problemen om te gaan en passend gedrag aan te nemen.

Bepalen niet-smeltwarmte en niet-bindende controle de democratische strategie?

De pedagogische relatie moet worden gezien als een democratische relatie die een proces van verbintenis van de kant van de samenwerkende partijen impliceert, maar ook processen van *openheid en gezelligheid* die bestaan uit uitwisselingen met de buitenwereld. De verwijzing naar opvoedkundige typologieën van gezinnen, gebaseerd op veiligheid en macht, toont ons dat deze twee kenmerken noodzakelijk zijn om de interne werking van gezinnen te verzekeren. Maar volgens Kellerhals en Montandon (1991) zijn zij niet voldoende om de samenhang van het gezin te waarborgen. Zij benadrukken namelijk het belang van de relaties die door gezinnen met de buitenwereld tot stand worden gebracht voor de

ontwikkeling van het individu. In die zin definieerden zij vier stijlen van cohesie binnen de familiegroep op basis van de *interne autonomie (of versmelting) van de leden* en de *opening (of sluiting) van de familie naar de buitenwereld*. In de therapeutische relatie zijn deze twee kenmerken ook aan het werk: veiligheid, als basis van vertrouwen, en macht, als een kader en grenzen die moeten worden gesteld, om de interne werking van de relatie te verzekeren. Maar de vraag van interactiviteit met de buitenwereld rijst.

Bij de rogeriaanse oriëntatie rijst de vraag naar de aard van de verbintenis van de op elkaar inwerkende partijen: is deze egalitair? Kunnen we in deze wederzijdse relatie spreken van democratische betrekkingen?

In Rogers' niet-directieve psychotherapie helpt de therapeut eenvoudigweg de proefpersoon zich uit te drukken door bepaalde conclusies of indrukken die de patiënt aan de therapeut meedeelt eenvoudigweg te herformuleren. Op die manier "krijgt de proefpersoon vrije toegang tot zijn of haar doorleefde ervaringen, met name de huidige ervaringen die voortvloeien uit de therapeutische relatie". Hier baseert de therapeut zijn democratische strategie in de relatie op de noodzaak de persoon te betrekken in zelf-ontdekking en hem te helpen zichzelf te worden door zelf-bewustzijn. Dit bewustzijn komt voort uit ervaringen uit het verleden en uit een grotere openheid voor de ervaring dankzij het feit dat de persoon, via de relatie, een gevarieerder scala van emoties ervaart, met een grotere intensiteit. Dit nauwe contact met iemands emoties kan dan leiden tot meer vertrouwen in zichzelf, in zijn lichaam, en hem helpen zijn gedrag te oriënteren en keuzes te maken. De relationele samenhang berust hier op de vrijheid van meningsuiting en op het ontbreken van wederzijdse beïnvloeding tussen subject en therapeut, zoals dat het geval kan zijn in de opvoedingsrelatie tussen ouders en kinderen (Maccoby & Martin, 1983). De therapeut brengt een niet-smeltende warmte over, hij versmelt niet met de ander, maar op een niet-bindende manier, beheerst hij het kader zelf van de relatie door, juist door zijn aanwezigheid, de proefpersoon aan te zetten tot het oproepen van zijn ervaringen.

Openheid, gezelligheid, verbondenheid en engagement

De dynamiek van de intermenselijke interactie is, in de rogeriaanse oriëntatie, gebaseerd op het beginsel van de vrijheid van elke persoon en egalitaire betrekkingen tussen de twee partners die bij de relatie betrokken zijn. Deze opvatting kan worden toegepast op dyadische of groepsrelaties. Het is echter moeilijk om het toe te passen op institutionele betrekkingen.

Elke dyadische interactie, waarin communicatie en openheid voor de ander centraal staan, is gebaseerd op processen van betrokkenheid en empowerment in de relatie, van het ene subject tot het andere. Macht is aanwezig in elke relatie, het wordt niet alleen uitgedrukt in termen van controle, maar het kan in meer of mindere mate fusioneel zijn (affectieve macht).

Engagement, als gedrag of daad van beslissing, brengt het wezen zelf van degene die betrokken is bij de loop van de wereld in het spel en is een macht van het zelf

over zichzelf die niet verbonden lijkt te zijn met een bepaalde bepaling en elke beperking overstijgt. Engagement is een soort houding die erop gericht is een situatie, een stand van zaken, een onderneming of een actie in uitvoering actief over te nemen. Het verwijst naar een stijl van bestaan, een manier om zich te situeren tegenover de gebeurtenissen, tegenover anderen, tegenover zichzelf, door middel van handelingen. De concrete vorm van verbintenis stelt twee wezens in staat zich ten opzichte van elkaar te situeren.

Intersubjectief engagement blijkt de meest doorslaggevende vorm van engagement te zijn: voor zover het betrekking heeft op een levensstaat. Dit type verbintenis combineert twee bijzonder belangrijke benaderingen: de belofte (die betrekking heeft op een bestaansstatus) en het in werking stellen van de totaliteit van een bestaan. Educatieve en therapeutische verbintenissen lijken slechts ten volle te kunnen functioneren indien men de druk van de concurrentie en de institutionele druk "dempt", om deze op een laag pitje te zetten. Anderzijds is het moeilijk geen rekening te houden met de moeilijkheden die de mensen in deze groepen en instellingen ondervinden en met het leed dat deze moeilijkheden veroorzaken.

Hoofdstuk 7

Omgaan met lijden: stress, coping en veerkracht

De beheersing van het lijden berust op een geslaagde aanpassing aan situaties die als destabiliserend voor het subject worden ervaren, maar ook op de noodzakelijke erkenning van zichzelf als persoon. Heeft niet alle lijden uiteindelijk deel aan een oorspronkelijk en gemeenschappelijk lijden: het eenvoudige lijden van het bestaan als persoon? Het lijdende wezen en de lijdende mens (of met andere woorden, die ergens op wacht, de bejaarde die worstelt met eenzaamheid en isolement, bijvoorbeeld), leeft slecht van het feit dat hij door anderen niet als persoon wordt beschouwd, in zijn geheel, en van het feit dat hij "onaangepast" is tegenover nieuwe situaties die zich aan hem voordoen.

Hierbij is de ontwikkeling van de persoon gebaseerd op de dynamiek van de intermenselijke relaties in relatie tot de collectieve of institutionele dynamiek, waardoor strategieën van verpersoonlijking en beheersing van het lijden tot stand worden gebracht.

Angst, bezorgdheid en stress als aanpassingsstoornis

In de sociale en menswetenschappen betekent *aanpassing* het handhaven van een evenwicht of zelfs het terugkeren naar de vorige toestand, ongeacht de veranderingen in de omgeving. Volgens Nuttin (1967) komt de term aanpassing overeen met een functionele aanpassing tussen de twee polen van het vitale proces: het organisme en de omgeving. Aanpassing heeft betrekking op alle vormen van interactie die het functioneren van een organisme of persoonlijkheid en de omgeving verzekeren. "Het individu is slechts aan zijn omgeving aangepast voor zover hij erin slaagt deze omgeving te construeren volgens zijn eigen opvattingen erover" (op.cit., p.127). Door de omzetting van situaties volgens zijn eigen opvattingen tracht het individu zichzelf in de wereld te verwezenlijken. Aanpassing zou dus een "strategie zijn die het subject toepast om "zijn eigen structuren te verwezenlijken binnen de grenzen van de eisen van het milieu en de plasticiteit van het organisme" (op.cit., p.136). Piaget (1954) van zijn kant beschouwt intelligentie als een vorm van aanpassing, in die zin dat het een uitbreiding is van biologische aanpassingsmechanismen. Zij vloeit voort uit het dynamisch evenwicht tussen twee processen: assimilatie en accommodatie, die het subject in staat stellen zich te organiseren en zijn gedrag steeds meer te differentiëren. Wanneer de toevloed van gegevens de capaciteit van het

assimilatieschema te boven gaat, houdt de onevenwichtigheid pas op wanneer in de behoefte is voorzien.

Daarbij kan onaangepastheid een drijvende kracht zijn voor vitaal momentum. Het veroorzaakt het gevoel van discrepantie tussen zichzelf en anderen, tussen onze innerlijke perceptie, onze opvatting van het leven en het beeld dat anderen ons van onszelf zenden, het beeld dat de wereld ons terugzendt van haar complexiteit. Deze kloof fungeert als bron van inspiratie, nieuwsgierigheid, onderzoek en creatie. Maar het individu is nog steeds ongeschikt op bepaalde gebieden van zijn of haar bestaan.

Het leven van het subject kan onderbroken worden door gebeurtenissen (ziekte, rouw, mislukking...) die zijn sociaal en biologisch psychologisch evenwicht op losse schroeven zetten. Volgens Rivolier (1989) stelt het subject dan onmiddellijk en punctueel coping-strategieën op die nodig zijn om het geconstrueerde evenwicht te handhaven of te herstellen.

De lijdende persoon bespeurt dus op een bepaald moment de kloof tussen hem en de anderen, een kloof ten opzichte van zijn persoonlijke wijze van functioneren die niet meer aangepast lijkt te zijn aan de realiteit van het dagelijkse leven. Zij zullen de angst en de bezorgdheid die zij ervaren moeten overwinnen en de stress in verband met de situaties die zij hebben meegemaakt moeten beheersen. Angst, bezorgdheid en stress worden gezien als aanpassingsproblemen.

Angst verwijst naar een pijnlijke emotionele toestand die wordt ervaren in een traumatische situatie of die verband houdt met de verwachting van gevaar in verband met een onbepaald object (Mazet en Houzel, 1975). Het is een emotie als reactie op een symbolische, existentiële of kortstondige bedreiging (Lazarus, 1991, geciteerd door Sordes-Ader, 1996, p. 76). Het angstige wezen ervaart een wanverhouding tussen de vragen die hij of zij stelt over zijn of haar eigen oorsprong en bestemming in de wereld en de antwoorden die diezelfde wereld hem of haar kan geven. Hij voelt zich in zichzelf geïsoleerd omdat hij moeilijk in de wereld kan staan. Het subject zou dan de schepper van betekenis zijn of zou zich bevinden binnen een betekenis die hij altijd weer moet opnemen, zonder haar ooit in haar geheel te kunnen vatten, terwijl hij er toch aandacht voor blijft houden.

Angst verwijst ook naar een emotionele toestand met een negatieve toon. Het omvat drie fundamentele elementen : de waarneming van een dreigend gevaar; een houding van verwachting ten aanzien van dit gevaar; een gevoel van desorganisatie gekoppeld aan het besef van totale machteloosheid ten aanzien van dit gevaar (Pichot, 1987). Angst⁴⁰ wordt gedefinieerd als een angst zonder object, primair of secundair, geïsoleerd of geassocieerd met vlucht- (fobie) of vecht- (obsessie) middelen. Normale angst heeft een aanpassingsfunctie in die zin dat het een emotionele reactie is van stoppen en wakker worden voor een ongerijmde

⁴⁰ Psychische angst wordt gewoonlijk onderscheiden van lichamelijke angst ("brom" in de keel, hartkloppingen, versnelde ademhaling, veelvuldig urineren, diarree, bleekheid, benen slikken).

situatie. Pathologische angst wordt veroorzaakt door te veel anxiogene situaties (externe factoren van psychologische en sociale aard) of te veel facilitatie van de reactie (interne factoren van neurobiologische aard). Er moet ook rekening worden gehouden met de tolerantie voor de angstige ervaring.

Angst verschilt van bezorgdheid in die zin dat zij veel meer somatisch wordt ervaren, met alle organische stoornissen, symptomen van beklemming en benauwdheid die daarbij horen. Angst is meer een gedachte; het is een langdurige spanning die verband houdt met een psychische stoornis die een onbestemd gevoel van onveiligheid weerspiegelt. De psychologische verwachting, de vrees voor een gelukkige of ongelukkige gebeurtenis, voor een moeilijke of gevaarlijke situatie, wekt pijnlijke psychologische pijn op (Sordes - Ader, 1996).

Wat de toestand van *stress betreft*, deze schijnt eveneens een geheel van tijdelijke of langdurige biologische en psychische storingen te weerspiegelen, veroorzaakt door elke vorm van agressie op een organisme en de reacties daarop.

In het Engels betekent deze term: constraint, insistence, force applied to an object, tension. "In de taal van de hedendaagse psychologie verwijst deze term zowel naar situaties van verschillende gradaties van stress als naar de fysiologische en psychologische reacties van een persoon in deze situaties" (Van Rillaer, 1992, 66).

Selye, een Canadees onderzoeker, bekijkt proefpersonen met uiteenlopende ziekten: zij vertonen allen een gemeenschappelijke defensieve reactie op verschillende aanvallen. Hij bestudeert dan de effecten van verschillende agressors. Zo definieerde hij, in 1936, wat hij het "Algemeen Aanpassings Syndroom" zou noemen. De term stress is pas in 1946 in zwang gekomen en verwijst naar een fysiologische reactie van het organisme op verschillende schadelijke externe agentia. Later nam hij deze begrippen weer op en definieerde hij "biologische" stress als een wisselwerking tussen tegengestelde krachten en weerstand.

Na verder werk over "goede" en "slechte" stress, herdefinieerde Selye, in 1956, stress als de niet-specifieke reactie van het lichaam op alle eisen die de omgeving aan het lichaam stelt. Spanningen komen van buiten het subject: het zijn stressveroorzakende omgevingsprikkels, de stressoren. Deze laatste omvatten "een veelheid van determinanten die verstoringen kunnen veroorzaken, onevenwichtigheden die leiden tot individuele spanning, waardoor het evenwicht van het lichaam wordt verstoord" (Cazals, 1995, p.39). De bronnen van stress kunnen verband houden met de materiële omgeving, het levenstempo, de gezinscontext, het beroepsleven. De uitingen van stress houden in dit verband verband met aanpassingsbehoeften. De reactie van de proefpersoon op omgevingsstimuli is niet onmiddellijk. Informatie moet worden verwerkt, geëvalueerd, in relatie tot ervaringen uit het verleden, beschikbare middelen, huidige toestand en anticipatie op de toekomst. De aanpassing van het subject berust op het gebruik van een systeem van adequate reacties op de eisen van de situatie die als verontrustend wordt ervaren, waardoor hij/zij vervolgens zijn/haar

toestand van angst vermindert of een aanvaardbaar niveau van tolerantie handhaaft.

Verdediging, aanpassing en overwinnen

In alle situaties, gelukkig of ongelukkig, blijkt de relatie met anderen een bepalende factor te zijn voor de persoonlijke ontwikkeling van het individu en voor zijn of haar aanpassing aan situaties. De proefpersoon wordt ertoe gebracht blijf te geven van een geslaagde aanpassing om hindernissen te overwinnen en de als stresserend ervaren situatie te boven te komen. Hij/zij past identiteitsstrategieën en specifieke afweermechanismen toe om te reageren op interne en externe druk, die bronnen van stress zijn. In een poging om zich aan de interne druk aan te passen, mobiliseert het subject onbewuste *verdedigingsmechanismen* die de ervaren stress moeten kanaliseren en beheersen. Door rekening te houden met de gegevens van de werkelijkheid en transformatieprocessen op gang te brengen (assimilatie/aanpassing), past het subject zich aan de situatie aan, door alles wat angst veroorzaakt te verminderen of te elimineren. Op een constructieve manier is het onderwerp geneigd zich te richten op het oplossen van het als stressvol ervaren probleem, met de bedoeling het te overwinnen. In een meer defensieve modus gebruikt hij processen van sublimatie, die een overaangepaste verdediging weerspiegelen, waardoor sociaal aanvaardbare processen in werking kunnen worden gesteld.

Talrijke studies hebben modellen voorgesteld voor de reacties en strategieën van adolescenten in moeilijke situaties (misbruik, invaliditeit, ziekte, enz.): ofwel past het subject responsstrategieën toe in het licht van stress (Lazarus, 1966; Lazarus en Folkman, 1980) ofwel neemt het beschermend en veerkrachtig gedrag aan (Rutter en Garmesy, 1983; Garmesy, 1996) door de toepassing van psychologische verdedigingsmechanismen. Op die manier wordt een proces van reactie op risico's door bescherming ontwikkeld.

Coping en veerkracht

De coping-theorie is gebaseerd (Lazarus, 1966) op de hypothese van een transactie die plaatsvindt tussen het subject en de omgeving in het kader van een situatie die stress genererende gebeurtenissen in het subject met zich meebrengt. De proefpersoon zal zowel op de stressoren moeten reageren als zijn of haar eigen stress moeten beheersen.

Coping is een stabiliserende factor die de proefpersoon in staat stelt zich psychosociaal te blijven aanpassen tijdens perioden van stress. Het subject wijzigt voortdurend zijn omgeving om omstandigheden te vinden die verenigbaar zijn met zijn verlangens en mogelijkheden. Succesvolle aanpassing aan de situatie hangt voor een deel af van het vermogen van individuen om hun gebruikelijke coping-strategieën die ineffectief of irrelevant zijn geworden op te geven en van hun vermogen om nieuwe coping-strategieën te ontwikkelen (Mages en Mendelsohn, 1979).

De "coping"-reactie zal ook afhangen van de ervaring van de proefpersoon in het verleden, het leren, de vaardigheden, het onthouden van mislukkingen en successen, de zelfevaluatie en de reactie op de vraag (Rivolier, 1989, 93). Competentie houdt in dat het subject in staat is zich aan te passen, het vermogen en de flexibiliteit te verwerven om nieuwe strategieën te ontwikkelen die creativiteit en snelheid vereisen bij de uitvoering van mentale activiteiten en motorische en sociale gedragingen.

Inderdaad, volgens Lazarus kan "faire-face" gezien worden als een vorm van probleemoplossing waarbij het welzijn van de persoon op het spel staat... en specifiek verwijst naar de relatie met de vraagsituatie die als een stressproducent wordt ervaren" (in Rivolier, 1989, 93). "De subjectieve evaluatie van de situatie (de betekenis die het subject aan de situatie geeft) zal bepalen waarom en in welke mate de relatie die de persoon met de omgeving tot stand heeft gebracht stressvol is geworden" (Esparbès-Pistre, Sordes-Ader en Tap, 1996, p. 265). Deze auteurs wezen op de volgende aanpassingsstrategieën: controle, sociale steun, terugtrekking, weigering. Coping is niet alleen een adaptief proces maar ook een personaliseringsstrategie.

De *veerkrachttheorie* (Rutter & Garmesy, 1983) werd ontwikkeld om te begrijpen hoe het subject zich staande weet te houden in situaties die als zeer brutaal, moeilijk en/of conflictueus worden beschouwd: familieconflicten (Shaw & Vondra, 1993; Legrand-Sébille, 1997), oorlog (Baddoura, 1998), verlatenheid (Fonagy & al. 1991), het leven in concentratiekampen (Moskovitz, 1983), situaties van langdurige chronische tegenspoed (ziekte, handicaps, enz.). Deze theorie is "gebaseerd op een psychobiologisch aspect van het individu, op zijn of haar robuustheid, zijn of haar vermogen om "onder alle omstandigheden" stand te houden, zijn of haar *uithoudingsvermogen* impliceert een vermogen tot inzet, uitdaging en controle (Kobasa e.a., 1982) in risicovolle situaties, maar ook een "competentie" om lijden te verdragen, al dan niet onder het oog van anderen" (Tap en Vinay, 1999). Veerkrachtig gedrag is gedefinieerd als "positief aanpassingsgedrag" (Garmesy, 1996). Het subject maakt zo goed mogelijk gebruik van beschermingsmodaliteiten die het sinds zijn kindertijd heeft ervaren om zich tegen risico's te verdedigen en ondanks stressoren te blijven functioneren. Veerkracht ontwikkelt zich en wordt op alle leeftijden aangeleerd (Rutter & Madge, 1976).

Veerkracht impliceert meerdere copingmechanismen, die deels verband houden met de "veerkracht" van een samenleving, en deels met de "veerkracht" van haar bevolking.

In tegenstelling tot coping, dat samenhangt met specifieke gebeurtenissen (dagelijkse beslommingen of ingrijpende gebeurtenissen), hangt coping niet samen met de "genetische achtergrond" van een kind (Rutter, 1998) en heeft coping betrekking op langdurige en zich herhalende situaties. Wanneer een situatie risico's inhoudt, worden veerkrachtmechanismen geactiveerd door het initiatief te nemen, waardoor het individu een gevoel van efficiëntie en controle

over zijn of haar leven kan ervaren ten aanzien van de ontvouwing van de gebeurtenissen. Initiatief verwijst echter naar het nemen van risico's, wat als positief wordt beschouwd als het doel is te slagen. Deze wijze van functioneren kan verwoestend zijn, vooral tijdens de adolescentie, wanneer het subject niet altijd de volledige omvang en gevolgen van zijn of haar daden meet.

Om met de omgeving in wisselwerking te treden, maakt het subject gebruik van de noodzakelijke bemiddelingen waarover hij beschikt: namelijk zijn vermogen om te verdragen, weerstand te bieden, weerbaar te zijn, de noodzakelijke inspanning te leveren en het lijden te ervaren. Bij veerkracht ontwikkelt het individu beschermende mechanismen die de impact van het risico verminderen door het risico zelf aan te tasten of door het feit van blootstelling of blootstelling aan het risico te wijzigen. Bescherming ligt in hoe men omgaat met verandering (Rutter, 1990).

Coping maakt het dus mogelijk om aan stress en onmiddellijke stressoren te werken en in de huidige situatie zowel emotioneel als functioneel, maar niet erg duurzaam, management uit te oefenen. Veerkracht daarentegen beïnvloedt de manier waarop men reageert op zeer hoge, constante en langdurige stress. Het stelt de proefpersoon in staat zijn of haar eigen grenzen op te zoeken in stressvolle situaties.

Hoofdstuk 8

Personalisering, socialisering en tijdelijkheid

Van persoonlijkheid naar persoon

In de psychologie wordt de persoonlijkheid opgeroepen in termen van georganiseerde en gestructureerde systemen, samengesteld uit stabiele en geïndividualiseerde elementen.

Zo zouden de individuen, ondanks de verscheidenheid van situaties, specifieke eigenschappen bezitten die een zekere onderlinge samenhang vereisen, om de stabiliteit van het gedrag te verzekeren.

Persoonlijkheid kan de facto worden opgeroepen als een ingesteld systeem dat zijn regels, zijn voorschriften zou hebben, wat de notie van routine, "habitus" impliceert. Het zou overeenkomen met manieren van zijn en zich gedragen. Het is "een functie van coördinatie en hiërarchisering van gedrag volgens de eisen van actie en interpersoonlijke en sociale relaties" (Tap, 1979, p.10).

Het is echter niet aangeboren en wordt in de loop van het bestaan van een individu opgebouwd uit zijn relaties met anderen (Nuttin, 1965) en uit externe en interne druk op het subject die op elk moment zijn of haar manier van doen in twijfel kan trekken.

Het is dus in deze min of meer moeilijke situaties, vooral in de periode van de adolescentie, die een bevoorrechte fase van omwenteling is, dat het subject zichzelf of anderen zal moeten verrassen door beslissingen te nemen die voor hem niet gebruikelijk zijn.

De overgang van deze vervreemde structuur naar een meer autonome persoonlijkheidsstructuur is het resultaat van het proces van personalisatie (Tap, 1988).

Volgens Malrieu houdt personalisatie het creëren van werken in. Dit stelt de mens in staat om zich zowel te verdedigen als de omstandigheden die hem vervreemden te overwinnen (1978, 1979). "Het is in de daad van zichzelf te verdedigen om zichzelf niet te verliezen dat men bereikt wat het toppunt van menselijke ontplooiing kan lijken" (Malrieu, 2003, 14).

Personalisering impliceert dus het in vraag stellen van de gevestigde stijlen en het opnieuw aanwakkeren van een spanning van zelfverwezenlijking door de coöperatieve articulatie van strategische zoektochten. Om zich te ontwikkelen, aan te passen, bij te sturen, te oriënteren, zich te verdedigen, rekening houdend met zijn identiteitsankers, zijn wortels, stelt het subject een reeks strategieën op, die elk in nauwe relatie met de andere ontstaan en zich ontwikkelen.

Verwijzend naar het werk van Tap (1988) en Esparbès, Sordes-Ader en Tap (1996), zijn de individuele of collectieve strategieën die het meest illustratief zijn voor dit personaliseringsproces, vier in getal:

- *Identiteitsstrategieën hebben de functie een continuïteit van het zelf in de tijd te handhaven, en trachten het gevoel van eigenwaarde en welzijn van het subject te versterken door de legitimatie van zijn of haar daden en de verankering van het subject in een persoonlijke, familiale of culturele tijd. Volgens het **identificatieproces** dat aan deze strategieën ten grondslag ligt, zal het subject zijn identiteit opbouwen, waarbij verandering in continuïteit wordt geïntegreerd.*

Identiteit is "het proces waarmee het subject (of de groep) de paradox tussen de continuïteit van zijn wezen (identiteit) en de waarneming of de behoefte aan zelftransformatie tracht te beheersen, naar gelang van de betekenis die wordt gegeven aan situaties, sociaal gedrag, projecten en aanpassingsprocessen (stressbeheer)" (Tap, 1999). Het stelt het subject in staat zichzelf voortdurend "gerust te stellen", een veranderend zelfbeeld, een onstabiele sociale positie, variabele projecten en aanpassingsreacties onveranderlijk te doen lijken of daadwerkelijk te doen worden. "Identiteit impliceert de toepassing van identiteitsstrategieën dankzij welke de persoon zichzelf in actie construeert (in een relatie van tevredenheid/ontevredenheid, een gevoel van persoonlijke waarde dat zijn en worden articuleert) door middel van meervoudige afweermechanismen en herinneringen" (op.cit.).

- *Strategieën voor sociale integratie, positionering en sociale verbintenissen zijn gebaseerd op meervoudige sociale praktijken en behoeften. Daartoe behoren hechtingsstijlen, wijze van toe-eigening van sociale status, rollen en karakters, d.w.z. socialisatie in verband met initiatie, integratie en integratie. Deze strategieën worden gestuurd door de beïnvloedingswijzen van culturele en sociale factoren, door de vereenzelviging met rollen en sociale modellen, door de aanneming van attitudes overeenkomstig de verwachtingen van bevoorrechte en belangrijke personen ten aanzien van het onderwerp. Zij zijn gericht op de ontwikkeling van het zelf door middel van de interactie tussen het organisme en de stimulus-gebeurtenissen (voornamelijk mensen).*

- *Anticipatie, prognose en projectstrategieën impliceren de omschrijving van een te bereiken doel, afhankelijk van de hinderpalen en de interne of externe middelen. De projectbenadering vindt plaats in complexe omgevingen, als antwoord op een problematische situatie, op een conflict dat moet worden overwonnen, en op de noodzaak om een besluit te nemen. Het project is bedoeld om de onbepaaldheid van deze situatie te beheren. Zij zal het resultaat zijn van een nauwkeurige analyse van de situatie, die tot doel heeft informatie te verzamelen en de bestaande mogelijkheden en beperkingen te identificeren (Oubrayrie 1992). Projectstrategieën moeten worden gezien als een antwoord op een specifieke situatie die bestaat uit beperkingen, kansen en mogelijkheden. "De (project)strategie is erop gericht de uitgangssituatie om te vormen in de richting van de gewenste doelstellingen. Daartoe moet zij rekening houden met de*

waargenomen belemmeringen, de kosten om deze te omzeilen of te overwinnen" (Boutinet 1990, p.232).

"Alle projectstrategieën impliceren een weergave van de geleefde situatie en de wens deze te reorganiseren, zichzelf te transformeren, zich voor te bereiden op de toekomst. Geconfronteerd met conflictueuze, kritieke situaties, waarin het subject niet langer in staat is zichzelf in de toekomst te projecteren, te anticiperen, te voorzien, uit te vinden, zal het project de functie hebben van heraanpassing, re-harmonisatie, herstel van capaciteiten, door middel van strategieën om het probleem op te lossen. Het subject wordt ertoe gebracht de situatie onder controle te krijgen en zichzelf te beheersen om ermee om te gaan" (Esparbès-Pistre, Sordes-Ader, en Tap, 1996, p.261).

- *Copingstrategieën (omgang)* met stress hebben betrekking op het vermogen om te reageren op onmiddellijke of toekomstige moeilijkheden, om zich aan te passen aan moeilijke of nieuwe situaties. Er is pas sprake van stress als de vraag als een bedreiging wordt ervaren en de betrokkene het gevoel heeft dat hij of zij niet over de middelen beschikt om eraan het hoofd te bieden.

Om het conflict in verband met de door het subject als stressvol ervaren situatie te overwinnen, gaat hij of zij over tot copingstrategieën om zich aan de nieuwe situatie aan te passen of om zich te verdedigen tegen elke vorm van houvast of onderwerping. Deze *copingstrategieën voor het omgaan* met moeilijke situaties omvatten stressbeheersing (door de toepassing van copingstrategieën) en risicobeheersing door het bestaan van "prikkelbestendige" processen (weerstand en verdediging) of methoden van bescherming tegen de negatieve gevolgen daarvan (veerkracht) (Tap en Vinay, 1999).

Wat het mogelijk maakt deze verschillende strategieën te articuleren "is de betekenis die het subject geeft aan de situatie, aan de context waarin hij zich bevindt, aan de relatie tussen zijn eigen geschiedenis en aspiraties. Deze betekenis kan niet worden herleid tot elementen van begrip en betekenis. Het omvat de manier waarop het subject zijn hiërarchie van waarden toepast op de behoeften van de actie, maar ook de manier waarop hij deze hiërarchie uiteindelijk transformeert, afhankelijk van de effecten van de aanpassing op zijn eigen ontwikkeling" (Tap, 1999).

De persoon is dus niet een "onderdanige, passieve en onbeweeglijke geconditioneerde structuur. Het wezenlijke kenmerk ervan is verbintenis, het is daad, verwezenlijking en het wordt ervaren in een tijdshorizon. De persoon is onlosmakelijk verbonden met een heden, hij is een subject-acteur die keuzes maakt, initiatieven heeft, maar het is ook een verleden, een geschiedenis, strategieën van verankering en continuïteit van identiteit, het is ook de organisatie van nieuwe temporaliteiten, de organisatie en realisatie van mogelijkheden. De persoon moet begrepen worden als een poging om zijn en handelen, macht en betekenis te verenigen" (Tap, 1991, p. 54).

De studie van de ontwikkeling van de persoon houdt dus in dat de persoon in zijn totaliteit, in zijn geheel wordt beschouwd. De rogeriaanse opvatting roept het feit

op zich te concentreren op de persoon en deze ontwikkeling te beschouwen als volledig functioneel en zelf-geactualiseerd. Door de toepassing van nieuwe personalisatiestrategieën in de loop van zijn ontwikkeling, "actualiseert" het subject de structuur van zijn persoonlijkheid, naar gelang van de situaties en uitdagingen die hij ervaart, maar tegelijkertijd zorgt hij voor de vervulling van zijn persoon.

Persoonlijke dynamiek en tijdbeheer

Persoonlijke dynamiek en tijdbeheer zijn gebaseerd op identiteitsvorming in combinatie met projectontwikkeling. De constructie van de persoonlijke identiteit als substructuur van de persoonlijkheid is van fundamenteel belang voor de ontwikkeling van de persoon. Het maakt het mogelijk betekenis te geven aan het onderwerp, aan zijn of haar levensweg. Het kan worden gedefinieerd als *een systeem van voorstellingen en gevoelens van en over zichzelf* (Tap, 1991).

In de zoektocht naar een persoonlijke identiteit is het subject op zoek naar zin en betekenis. Hij tracht zich te situeren ten opzichte van buiten hem bestaande betekenissystemen (cultuur, ideologie, moraal, overtuigingen). Hij is ook op zoek naar macht en invloed door de situatie te controleren en wat er met hem gebeurt. Hij streeft naar autonomie door te trachten zichzelf eigen normen, eigen interne of externe grenzen te geven, waarbij hij een te grote afhankelijkheid van anderen en instellingen vermijdt. Tenslotte zoekt zij naar een hiërarchie van waarden die haar in staat stelt legitimiteit te verwerven in haar relatie met degenen die soortgelijke waarden verdedigen of uitdragen. De verschillende identiteitszoektochten maken deel uit van een relatie met de tijd en doen dus het belang toenemen van de verhouding tot het verleden, het heden en de toekomst, vooral tijdens de adolescentie. Op die manier wordt een zelfbewustzijn in de tijd ontwikkeld, een inscriptie van het zelf in de tijdelijkheid die altijd in het heden wordt beheerd.

De identiteit van het subject krijgt betekenis in relatie tot ervaringen en ankers in het verleden, zij wordt in het heden geactualiseerd door zelfbevestiging en de sociale valorisatie van handelingen, en zij wordt tenslotte geconstrueerd (of vernieuwd) door projecten in de toekomst, die een anticipatie-inspanning van het subject weerspiegelen en een verlangen om de identiteit te doen herleven in overeenstemming met diepe motivaties. Het is dus *het hier en nu dat* zin heeft in relatie tot het verleden en de toekomst. Op dezelfde manier staat de sociale en psychologische integratie van het subject op het spel, door verankering in het verleden en projecten in de toekomst.

Meer in het bijzonder gaat het project gepaard met een spanning van zelfrealisatie van de kant van het subject. Door de ondergeschiktheid van middelen aan doeleinden, die het subject nastreeft bij de verwezenlijking van zijn projecten, moet dit subject inspanningen leveren die gepaard gaan met plezier en/of lijden bij de verwezenlijking ervan. Projecten, zowel individuele als collectieve, ontwikkelen zich in relatie tot sociale gegevens en behoeften. Volgens Malrieu

(1973) worden zij ontwikkeld door conflicten die in interpersoonlijke relaties kunnen worden vastgesteld. Het overwinnen van deze conflicten gaat dus via een fase van objectivering van intermenselijke relaties en het bepalen van doelstellingen en kritisch gedrag ten opzichte van situaties, persoonlijke en sociale identificaties en vroegere waardemodellen.

In dit opzicht staat het project in het middelpunt van de persoonlijke ontwikkeling en aanpassing. Gedurende het hele leven worden meerdere projecten opgezet, vooral tijdens de adolescentie. Het beroepsproject heeft onder andere de bijzonderheid de sociale integratie te bevorderen die nodig is om de persoonlijke identiteit van de adolescent tot stand te brengen (Rodriguez-Tomé & Bariaud, 1987; Dubet, 1973; Boutinet, 1990; Guichard & Huteau, 1997). De ontwikkeling van een levensproject stelt het subject in staat zich te situeren in tijd en maatschappij. Het sentimentele en familiale project beantwoordt aan een ideaal van het zelf in de toekomst door het zoeken naar een zielsverwant en het stichten van een gezin (Rodriguez-Tomé & Bariaud, 1987). De geschiedenis en de emotionele ervaringen van het subject zijn dan allemaal factoren die een rol spelen bij de ontwikkeling van het project.

Het project, als een proces van verpersoonlijking, is een poging om zichzelf te bevrijden door actie en interactie. Het is ook een bron van socialisatie van het subject, in die zin dat het een beroep moet doen op sociale modellen en zich met die modellen moet identificeren. Het project vergemakkelijkt de zelfverwerkelijking door de aansluiting bij een groep, de produktieve schepping en de deelneming aan collectieve activiteiten (Tap en Oubrayrie, 1993).

Het project kan in bepaalde situaties een echt aanpassingsproces worden. Bij ziekte bijvoorbeeld gebruiken sommige adolescenten deze strategie als een middel om met de huidige situatie om te gaan (Seiffge-Krenke, 1993). In het algemeen, bij gebrek aan een zelfproject, is het onderwerp in pijn. Zij kunnen zich dan terugtrekken in het verleden (nostalgie, onmogelijke rouw) in plaats van naar de toekomst te kijken; het zal voor hen moeilijk zijn om te voldoen aan de behoeften van sociale integratie en aanpassing aan de moeilijkheden van het dagelijks leven.

Door de uitvoering van projecten (familiaal, sociaal, professioneel...) kan de persoon zich dus aanpassen aan nieuwe situaties, maar ook sociaal integreren.

De persoon en zijn/haar sociale integratie

In de loop van zijn ontwikkeling maakt het onderwerp talrijke vorderingen die gepaard gaan met personalisatie- en socialisatieprocessen. Als het subject geconfronteerd wordt met de noodzaak een rol op zich te nemen en een sociale positie te verwerven, tracht hij of zij zich ook als persoon te ontplooien. Het socialisatieproces wordt op gang gebracht onder druk van groepen en instellingen die hun voortbestaan of hun eigen promotie beogen, soms ten koste van de zelfverwerkelijking van de persoon. De ontwikkeling van de persoon houdt dus

het proces van socialisatie in, dat wordt bereikt door een dubbele integratie: sociale integratie en psychische integratie.

Sociale integratie verwijst naar het in werking stellen van drie processen die het subject in staat stellen sociale relaties en netwerken aan te gaan : *initiatie* (het aanleren van de codes van het systeem), *insertie* (positionele registratie in hetzelfde systeem), en *integratie zelf* (de coöperatieve articulatie van verschillen en gelijkenissen met andere leden van het systeem).

De psychologische integratie van sociale gegevens bestaat erin "sociale en culturele kenmerken en vereisten in zichzelf op te nemen". Drie processen spelen eveneens een rol : identificatie, verwijst naar het vermogen om sociale actoren te identificeren en zich met hen te vereenzelvigen, vervolgens komt de internalisering en toe-eigening van hun kenmerken.

In dit dubbele spel van integratie moet de persoon sociale posities innemen die eigen zijn aan de verschillende rollen die hij of zij op zich neemt (beroepsrol, ouderrol, enz..... Op die manier zal de persoonlijkheid van het subject tot uitdrukking komen in een veelheid van uiteenlopende en elkaar aanvullende rollen. De standpunten die het subject inneemt, zullen tot uitdrukking komen in houdingen tegenover anderen en de situaties die het subject waarneemt. Onder verwijzing naar Maisonneuve (1973) zou het personage een compromis vormen tussen de spontaniteit van het subject (impulsen en aspiraties) en de maatschappelijke eisen; het heeft een functie van veiligstellen en versterken. Er worden aldus vier personages onderscheiden: het personage als stereotiepe rol (de *plicht om te zijn*), in overeenstemming met de verwachtingen van het model, het personage als masker (de *verschijning*), dat verwijst naar een min of meer lucide compromis, met opportunistische en manipulatieve bedoelingen, het personage als *toevluchtsoord* (of als alibi), geassocieerd met beschermende of zelfs magische rolopvatting, en tenslotte het personage als persoonlijk ideaal (de *wil om te zijn*), dat verwijst naar de uitdrukking van het diepste zelf.

Door deze verschillende rollen, heeft de persoon de neiging zich aan te passen aan de situatie. De strategieën die de subjecten gebruiken "bestaan in het vinden van een reële oplossing (min of meer relevant) voor het herkende conflict door de verhouding van de gespeelde rollen te wijzigen" (Maisonneuve, 1973, 105).

De articulatie van deze verschillende rollen en de oplossing van conflicten blijven een belangrijke psychologische kwestie om de ontwikkeling van het individu te waarborgen en zich met succes aan te passen aan een voortdurend veranderende maatschappij.

Toekomstgerichte conclusie (Pierre Tap)

Een deel van dit werk was door ons beiden gepubliceerd in het Portugese tijdschrift "*Pessoa como Centro. Revista de estudos rogerianos*" onder de titel "*Personalisação e dinamica relacional*" (Lisboa 1999-4, blz. 41-84). Maar sindsdien hebben wij ons concept herzien en vervolledigd en hebben wij de gelegenheid gehad de strategieën van de personalisering toe te passen op de verschillende levensfasen: van wat men de "crisis van de twee-drie jaar" noemt, die vroeger begint, rond 18 maanden! (Tap, 2017) tot pensionering en het einde van het leven (Tap, 2011, 2013, 2018), via de crisis van de adolescentie en de verschillende fasen van het volwassen leven, zoals voorgesteld door Erik Erikson (1972,1974).

In het boek "Questions d'éducation familiale" hebben wij bijvoorbeeld gezamenlijk de theorie van de "transactionele dynamiek" in de machtsverhoudingen tussen adolescenten en ouders voorgesteld in verband met de "kritische analyse van *empowerment*" (Tap en Oubrayrie Roussel, 2004, blz. 27-52). Wij gaan ervan uit dat de machtsverwerving van de adolescent geleidelijk wordt opgebouwd door de uitvoering, tijdens de interactie tussen ouder en adolescent, van opvoedkundige en psychologische procedures en processen die bijdragen tot de ontwikkeling van de vaardigheden van het subject. Het model van personaliseringsstrategieën (identiteit, sociale positionering, stressbeheersing of coping, en project) kan in verband worden gebracht met de begrippen onderhandeling, empowerment en mondigheid die in andere wetenschappen worden gebruikt. "Projectstrategieën maken het met name mogelijk zich uit een problematische situatie te bevrijden, een bres, een opening, een tekortkoming te vinden, zin te geven aan een traject, conflicten te beheersen door anticipatie of hoop op verandering (reëel of denkbeeldig). Geconfronteerd met een gedwarsboomd project, kan het subject meerdere strategieën gebruiken (Safont, Leonardis & Oubrayrie, 1994, Tap en Oubrayrie, 1993): hij kan "autonoom" of "heteronoom" zijn, of "reactionair", of contra-afhankelijk..." (Tap en Oubrayrie-Roussel, 2004, p.33).

Ik stelde ook voor een onderscheid te maken tussen de ontwikkeling van de persoon (personalisering) en *de identificatie*. **Identiteit** is het proces van constructie, ontwikkeling, evolutie van voorstellingen die verband houden met identiteiten (individuele identiteit en collectieve identiteit) zoals geslacht en sekse, leeftijden, beroepen, culturen, enz.). Identiteit, etymologisch gesproken, is vooral gericht op het "zelfde", de bestendigheid, de stabiliteit of het evenwicht van voorstellingen (van het zelf, van ons). *Identiteit daarentegen introduceert de hypothese van een paradoxale dynamiek tussen twee of meer processen die met*

elkaar in harmonie of conflict kunnen komen (identiteitscrisis). Het impliceert dus zowel de voortdurende inspanning tot differentiatie, bevestiging en valorisatie in gedragingen en praktijken, in relatie tot anderen (zelfpromotie), als de opbouw van een innerlijkheid, een subjectivering, een neiging om zin en waarde te geven aan zichzelf, aan het eigen leven, de eigen overtuigingen, verbintenissen en projecten (zelfidentificatie). Het is daarom bijzonder belangrijk identificaties niet te verwarren met identificaties, maar te trachten te begrijpen hoe zij tegenover elkaar staan, met elkaar harmoniëren of naast elkaar bestaan".

In het redactioneel van 2019 van mijn officiële website (www.pierretap.com)⁴¹ zei ik: "Ik stelde voor om 'identificatie' het heen-en-weer tussen identiteit en het project van verandering (individueel of collectief) te noemen. In mijn laatst gepubliceerde hoofdstuk "Lijden, trauma, coping en veerkracht in het leven" (2018) roep ik de mythe op van het eiland Vanuatu "*de boom en de dugout*" die Joël Demaison analyseerde in zijn proefschrift (1985): Elke mens wordt verscheurd tussen twee tegenstrijdige en toch grote behoeften: - de behoefte aan de prauw, d.w.z. beweging, reizen, *zich terugtrekken uit zichzelf, uit de gemeenschap*, en - de behoefte aan de boom, d.w.z. wortelen in de eigen identiteit, *gehechtheid aan de gemeenschap*. De mens balanceert voortdurend tussen deze twee behoeften, soms geeft hij toe aan de ene, soms aan de andere, *tot op de dag dat hij begrijpt dat de pirogue met de boom wordt gemaakt* (ik wil hier echter aan toevoegen dat de pirogue ook een beweging kan maken om de boom voor verdwijning te behoeden!)

Deze metafoer is ook goed van toepassing op het concept dat ik "identificatie" heb willen noemen, de harmonieuze of conflictueuze constructie van primaire gehechtheid en het project van het zelf (gearticuleerd tot collectieve projecten). Ik hoop natuurlijk dat anderen dit concept zullen overnemen... met een metafoer.

We geven het "stokje" aan hen door!

⁴¹ Mijn website www.pierretap.com is geblokkeerd (12 januari 2021) door Adobe om technische redenen (het gebruik van Adobe Flash Player is verouderd). Michel Tap, mijn oudste zoon en webmaster van de site, zal hopelijk een oplossing vinden voor deze blokkade!

Bibliografie :

- Baddoura, C.F. (1998). Traverser la guerre. In B. Cyrulnik (Ed.). *Ces enfants qui tiennent le coup*. Revigny sur Ornain : Hommes et Perspectives, 73-89.
- Baumrind, D. (1971). Current patterns of parental authority. *Development psychology monographs*, 1 (part 2), 1-103.
- Bettelheim, B. (1976) *Surviving and others essays*. New-York, Knopf (tr. Fr. 1979, *Survivre*, Paris : Laffont
- Bergson, H. (1896). *Essai sur les données immédiates de la conscience*. Paris: P.U.F. éd.1961.
- Boutinet, J.P. (1990). *Anthropologie du projet*. Paris: P.U.F.
- Brehm S.S. (1984) Les relations intimes in Moscovici S. (ed) *La Psychologie sociale*, Paris : P.U.F.
- Cazals, M-P., (1995). *Transformations des activités individuelles et évolutions de la vulnérabilité psychologique de jeunes en situation précaires : approche transversale et longitudinale*. Thèse de doctorat Nouveau Régime, Université Toulouse II.
- Chertok, L. (1995). Hypnose. In *Encyclopaedia Universalis*, n°4, 483 c.
- Corraze, J. (1995) Personnalité. In *Encyclopaedia Universalis*, n°17, 920c
- Crozier, M. & Friedberg E. (1977) *L'acteur et le système*. Paris : Seuil.
- Demaison, J. *Les fondements d'une identité. Territoire, histoire et société dans l'Archipel de Vanuatu (Mélanésie) Essai de géographie culturelle ; Tome 1 (1986) L'arbre et la pirogue. p. 518.*
- De Vos, G.A. (1980) L'identité ethnique et le statut de minorité in P. Tap (éd.) *Identités collectives et changements sociaux*, (27-38), Toulouse: Privat
- Dubet, F. (1973). Pour une définition des modes d'adaptation sociale des jeunes à travers la notion de projet. *Revue Française de Sociologie*. XIV, 221-241.
- Démocrite, d'A. *Doctrines et réflexions morales*, Paris : Solovine, 1928
- De Singly, F. (1996) La fabrique familiale de soi in *Sciences Humaines*, n° spécial *Identité, Identités : l'individu, le groupe, la société*, 15, 18-21.
- Dumezil, G. (1958). *L'Idéologie tri-partite des Indo-Européens*. Paris : N.R.F.
- Erikson, E. (1972) *Adolescence et crise, La quête de l'identité*. Paris : Flammarion
- Erikson, E. (1974) *Enfance et Société* (5° éd) Neuchâtel, Delachaux et Niestlé.
- Esparbès-Pistre, S., Sordes-Ader, F. & Tap, P. (1996). Stratégies de personnalisation et appropriation de compétences à l'adolescence : différences entre garçons et filles. In O. Lescarret & M. De Léonardis (Eds), *Séparation des sexes et compétences*. Paris : L'Harmattan. 247-277.
- Festinger, L. (1957) *A theory of cognition dissonance*, Evanston : Row Peterson.

- Fonagy, P., Steele, H. & Steele, M. (1991). Maternal representations of attachment during pregnancy predict the organization of infant-mother attachment at one year of age. *Child Development*, n°62, pp.891-905.
- Garmezy, N. (1996). Reflections and commentary on risk, resilience, and development. In R.J. Haggerty, L.R. Sherrod, N. Garmezy & M. Rutter *Stress, risk and resilience in children and adolescents, Processes, Mechanisms and interventions*. Cambridge : Cambridge University Press.
- Guichard, J. & Huteau, M. (1997). L'école et les intentions professionnelle des adolescents. In H. Rodriguez-Tomé, S. Jackson & F. Bariaud (Eds), *Regards actuels sur l'adolescence*. Paris : P.U.F., 207-234.
- Gurvitch, G. (1966). *Etudes sur les classes sociales*. Paris : Denoël.
- Heidegger, M. (1927) *Zein und Zeit*. Tr.fr. (1986) *L'être et le temps*, Paris : Gallimard.
- Janet, P. (1929) *L'évolution psychologique de la personnalité*. Paris : Maloine.
- Jaspers, K. (1950) *Einführung in die Philosophie*. Tr. Fr. *Introduction à la philosophie*. Paris : Plon.
- Kaës, R.(1991) rubrique « groupe interne » in R. Doron & F. Parot *Dictionnaire de Psychologie*, Paris : P.U.F.
- Kellerhals, J. & Montandon, C. (1991). *Les stratégies éducatives des familles*. Paris, Neuchâtel : Delachaux et Niestlé.
- Kierkegaard, S. (1970). *Œuvres complètes*, Tome IV, trad. P.-H. Tisseau et E.-M. Jacquet-Tisseau, Editions de l'Orante.
- Kobasa, S.C., Maddi, S.R. & Kahn, S. (1982). Hardiness and health : a prospective study. *Journal of personality and social psychology*, 42, 168-177.
- Lautrey, J. (1980) *Classe sociale, milieu familial, intelligence*, Paris : P.U.F.
- Lazarus, R.S. (1966). *Psychological stress and the coping process*. New York : McGraw-Hill.
- Lazarus, R.S., Kanner, A.D. & Folkman, S. (1980). Emotions : a cognitive-phenomenological analysis. In R.
- Lazarus, R.S. (1991). *Emotion and adaptation*. New York : Oxford University Press.
- Legrand-Sébille, C. (1997). Réflexions anthropologiques sur la grande pauvreté. *Devenir*, 4, 4 : 49-68.
- Lewin, K. & al. (1939). Patterns of aggressive behavior in experimentally created «social climates ». *Journal of Social Psychology*, 271-299.
- Maccoby, E.E. & Martin, J.A. (1983). Socialization in the context of the family : Parent-Child Interaction. In Mussen, P.H. (Ed). *Handbook of Child Psychology*, 4è Edition. Hetherington, M.A. (Ed.). Socialization, Personality, and Social Development. (Pp. 1-101) New York : John Wiley Sons.
- Maisonneuve, J. (1973). *Introduction à la psychosociologie*. Paris : P.U.F., Le Psychologue.
- Maisonneuve, J. (1995) *Sociométrie*, Encyclopaedia Universalis, n°20, 230c

- Mages, N.L. & Mendelson, G.A. (1979). Effects of cancer on patients' lives : a personological approach. In G .C., Stone, F., Cohen & N.E. Adler (Eds.), *Health psychology : a handbook*. San Francisco : Jossey-Bass.
- Malrieu, P. (1967). *Les émotions et la personnalité de l'enfant*. Paris : Vrin
- Malrieu, Ph. & al. (1969). Education familiale et comportements scolaires. *Annales de l'Université de Toulouse Le Mirail, Homo VIII*, t. V, 4, 47-69.
- Malrieu, Ph. (1973). La socialisation. In H. Gratiot-Alphandéry & R. Zazzo *Traité de psychologie de l'enfant*. Tome 5. La formation de la personnalité. Paris : P.U.F.
- Malrieu, Ph. (1978) Psychologies génétiques, psychologies historiques. *Journal de psychologie normale et pathologique*, 3, 261-277.
- Malrieu, Ph. (1979) La crise de personnalisation. Ses sources et ses conséquences sociales. *Psychologie et Education*, 3(3), 1-18.
- Malrieu, Ph. (2003) *La construction du sens dans les dires autobiographiques* Toulouse, Erès
- Marcel, G. (1968) *L'être et l'avoir*, Paris : Montaigne
- Marcel, G. (1940) *Du refus à l'invocation*. Paris : Gallimard
- Maslow, A. (1954) *Motivation and Personality*. New-York : Harper & Row
- Mead, G.H . (1934). *Mind, self and society. From the stand point of a social psychology*. Chicago : The University of Chicago Press. Tr.fr. 1963, L'esprit, le soi et la société, Paris : P.U.F.
- Marty, P., De M'Uzan, M. & David, C. (1963). *L'investigation psychosomatique*. Paris : P.U.F.
- Mazet, P. et Houzel, D. (1975). *Psychiatrie de l'enfant et de l'adolescent*. Paris : Maloine.
- Moreno, J.L. *Les fondements de la sociométrie*, 1954, Paris : P.U.F.
- Moskovitz, S. (1983). *Love despite hate*. New York : Schocken Books.
- Mouloud, N. (1995). Intuition. In *Encyclopédie Universalis*, n°12, 524 C.
- Mounier, E. (1936) in 1961, I, p.528
- Mounier, E. (1946a). *Traité du caractère*. In *Oeuvres*. Paris: Seuil, Tome II, Réed. (1961) p. 69.
- Mounier, E. (1947) *Introduction aux existentialismes*, Paris : Montaigne.
- Mounier, E. (1949). *Le personnalisme*. Paris : P.U.F.
- Mounier, E. (1961) *Oeuvres*. Paris : Seuil
- Nuttin, J.R. (1967). Adaptation et motivation humaine. In Bresson & al., (Eds.), *Les processus d'adaptation*, pp. 127-138, Symposium de l'A.P.S.F.L., Marseille, 1965, Paris : P.U.F.
- Oubrayrie, N. (1992). *Le contrôle dans l'évaluation et l'orientation de soi de l'enfance à l'adolescence*. Thèse de Doctorat Nouveau Régime, Université Toulouse II.
- Pedinielli, J-L. (1992). *Psychosomatique et alexithymie*. Paris : P.U.F.

- Piaget, J. (1954). Les relations entre l'intelligence et l'affectivité dans le développement de l'enfant. In B.
- Pichot, P. (1987). *L'anxiété*. Paris : Masson.
- Rimé et K. Scherer (Eds.), (1989). *Les émotions*. Neuchâtel : Delachaux et Niestlé. pp.75-96
- Rivoliier, J. (1989). *L'homme stressé*. Paris : P.U.F.
- Rodriguez-Tomé, H. & Bariaud, F. (1987). *Les perspectives temporelles à l'adolescence*. Neuchâtel : Delachaux et Niestlé.
- Rogers, C. (1968). *Le développement de la personne*. Paris : Dunod.
- Rogers, C. (1984). Le développement de la personne. Entretien avec Carl Rogers. In *Journal des psychologues*, n°23, 10-12.
- Roustant, E. (1980) *Elle ne le lâche plus*. Paris : Minuit
- Rutter, M. & Madge, N. (1976). *Cycles of disadvantage*. London : Heinemann educational Books.
- Rutter, M., & Garmesy, N., (1983) Developmental psychopathology in E.M., Hetherington (Ed) P.H., Mussen (series ed.) *Handbook of child psychology. Vol. 4 : socialization, personality and social development* (New-York : Wiley, 775-911.
- Rousseau, J-J. (1762) *Emile ou de l'Education*. cf. *Œuvres complètes*, La Pléiade, Tome IV ; Paris : N.R. F.
- Rutter, M. (1990) Psychosocial resilience and predictive mechanisms. In J. Rolf, A.S. Masten, D. Cicchetti, V. Carlson & al. *Risks and protective factors in the development of psychopathology* (Pp. 79-101). New-York : Cambridge University Press.
- Rutter, M. (1998). Epidemiological approaches to developmental psychopathology. *Archives of General Psychiatry*. 45.
- Safont, C., de Leonardis, M. & Oubrayrie, N. (1994) Les stratégies de projet à l'adolescence : présentation d'une technique et son opérationnalisation. *Revue Psychologie et Education* n° 16, pp.49-62
- Sartre, J-P. (1943). *L'être et le néant*. Paris : Gallimard. coll. Tel. éd. 1976.
- Schaefer, E.S. (1959). Maternal behavior and child behavior and their correlations from infancy through adolescence. *Monographs of the Society for Research in Child Development*.
- Scheler, M. (1928). *Nature et formes de la sympathie*. Paris : Payot.
- Selye, H. (1956). The stress of life, McGraw-Hill. Trad. de la 2° éd ; mise à jour : *Le stress de la vie*, Paris : Gallimard, 1975, 425 p.
- Sifnéos, P.E. (1973). « The prevalence of <alexithymic> characteristics psychosomatic patients », In *Psychoter. Psychosomatic*, 22, 255-262.
- Seiffge-Krenke, I. & Shulman, S. (1993). Stress, coping and relationships in adolescence. In S. Jackson & H. Rodriguez-Tomé (Eds), *Adolescence and its social worlds*. (Pp.169-196). USA : Hove (UK), LEA.

- Shaw, D.S. & Vondra, J.I. (1993) Chronic family adversity and infant attachment. *Journal of child psychology and psychiatry*, 34, 1205-1215
- Sordes-Ader, F. (1996). *Les conséquences psychologiques du cancer : Anxiété, Estime de soi, Projets et stratégies de coping des adolescents*. Thèse de Doctorat Nouveau Régime, Université Toulouse II.
- Sordes-Ader, F., Esparbès-Pistre, S. & Tap, P. (1997). Adaptation et stratégies de coping à l'adolescence : étude différentielle selon le sexe et l'âge. *Spirale, revue de recherches en éducation*, Lille, n°20, 131-154
- Tap, P. (1964) Pour une psychologie personnaliste in *Présence de Mounier Frères du Monde* n° 27, 61-64
- Tap, P. (1979). *Relations interpersonnelles et genèse de l'identité*. Annales UTM, Homo XVIII, 7-43.
- Tap, P. (1986) Personnalisation et intersubjectivité, n° spécial *Intersubjectivités, Connexions*, 47, 149-164
- Tap, P. (1988). *La société Pygmalion. Intégration sociale et réalisation de la personne*. Paris : Dunod. (tr. Port. 1996 *A Sociedade Pigmaliao. Integração Social e Realização da Pessoa*. Lisboa, Instituto Piaget).
- Tap, P. (1991). Socialisation et construction de l'identité personnelle. In H., Malewska-Peyre & P. Tap (Eds.), *La socialisation de l'enfance à l'adolescence*. Paris : P.U.F., 49-73.
- Tap, P. & Oubrayrie, N. (1993). Projets et réalisation de soi à l'adolescence. In S.N.E.S (Eds.), « *Projets d'avenir et Adolescence. Les enjeux personnels et sociaux* ». Paris : ADAPT, 15-43.
- Tap, P. (1997). A propos de la spatialisation du psychique par le regard chez Descartes.
- Tap, P. (1999). Le lien social et la personnalisation dans l'autoformation. In S. Alava (Ed.). *Autoformation et lien social*. Toulouse, EUS
- Tap, P. & Vinay, A. (2000). Dynamique des relations familiales et développement personnel à l'adolescence. in J.P. Pourtois & H. Desmet Parent Educateur pp. 87-157. Paris, PUF.
- Tap, P. & Oubrayrie-Roussel, N. (2004) Dynamique transactionnelle et relations de pouvoir entre adolescents et parents (analyse critique de l'empowerment) in E. Palacio-Quentin, J.M. Bouchard et B. Terrisse *Questions d'éducation familiale* Editions Logique Québec, pp. 27-52
- Tap, P. (2008) Dynamique institutionnelle et stratégies identitaires de l'usager du social in M. Lafourcade et V. Meyer *Les usagers évaluateurs ? Leur place dans l'évaluation des « bonnes pratiques professionnelles »* Conférence au Groupe National des Etablissements et Services Publics Sociaux – GEPSO. Annecy-le-Vieux Sept 2008, pp. 23-40, Ed. Les Etudes Hospitalières ed 2008
- Tap, P. (2011) Corps, affectivité et sexualité avec l'avancée en âge » in Ph. Pitaud *Sexualité, handicap et vieillissement* pp. 75-120 Erès

- Tap, P. (2013) Violences, contrôles, attachement et lâcher-prise en fin de vie in Ph.Pitaud *Vivre vieux, mourir vivant* pp. 149-166 Erès
- Tap, P. (2017) Construction de l'identité et du lien social entre 2 et 3 ans. Affirmation, caprice, agressivité ? in M.P. Thollon-Behar *Accueillir l'enfant entre 2 et 3 ans*, pp. 45-76. Erès
- Tap, P. (2018) Souffrances, traumatismes, coping et résilience dans la vie in Ph. Pitaud *Gérontologie : aux portes de la souffrance* pp. 135-168 Erès
- Tyar, A. (1998). *Les aléas de la confiance*. Paris : L'Harmattan.
- Vandenplas-Holper, Ch. (1979). *Education et développement social de l'enfant*. Paris : P.U.F.
- Van Rillaer, J. (1992). *La gestion de soi*. Liège : Mardaga.
- Wallon, H. (1956) Les étapes de la personnalité de l'enfant, in *Le problème des stades en psychologie*, Paris : P.U.F. repris dans « Buts et méthodes de la psychologie ». *Enfance*, 1963, 1-2, 5-71
- Widlöcher, D. (1995) Psychothérapie. *Encyclopaedia Universalis*, n° 19, 262a
- Winnicott, D. (1965) *The maturational processes and the facilitating environment*. Tr. fr. *Processus de maturation chez l'enfant*. Paris : Payot, 1970
- Winnicott, D. (1971) *Playing and reality*. Tr.fr. *Jeu et réalité*. Paris : Gallimard, 1975.

Inhoudsopgave

Voorwoord (Pierre Tap) ...

Inleiding.....

Hoofdstuk 1. De alleenstaande of de meervoudige? Een woord over congruentie.....

Interne congruentie en zelfbewustzijn.....

Dissonantie en alexithymie.....

Externe congruentie als een mapping tussen zelf en anderen.....

Hoofdstuk 2. De Visionaire Intuïtie: de blik

De helderziendheid

.....

Transparantie

Intuïtie.....

Hoofdstuk 3. EmpathischeIntuïtie.

Empathie en sociometrie.....

Empathie en intersubjectiviteit.....

Empathie en affectiviteit

Hoofdstuk 4. Uiterlijk en Authenticiteit en Terug.....*Het masker als maskerade, parade en bemiddeling.....**Spel en fantasie in de symbolische constructie van de persoon**Van "persona tot persona.....***Hoofdstuk 5. Positiviteit: vertrouwen en gevoel van waarde**

.....

*Vertrouwen als een primaircredo.**Van primair vertrouwen naar demistrouwen: onvoorwaardelijke positiviteit revisited**Vertrouwen als sociaal-moreel contract: de moeizame terugkeer naar de "fides"*

.....

Hoofdstuk 6. Non-directiviteit, permissiviteit of democratische interactie.*Laissez-faire of permissiviteit?**Bepalen niet-smeltwarmte en niet-bindende controle de democratische strategie?**Openheid, gezelligheid, verbondenheid en betrokkenheid.....***Hoofdstuk 7. Omgaan met lijden: stress, coping en veerkracht**

.....

*Angst, bezorgdheid en stress als een coping stoornis ...**Verdediging, aanpassing en**overwinnen.....**Coping enveerkracht***Hoofdstuk 8. Personalisering, socialisering en tijdelijkheid**

.....

Van persoonlijkheid naar persoon.....

Persoonlijke dynamiek en tijdmanagement.....
De persoon en zijn/haar sociale.....

Toekomstgerichte conclusie (Pierre Tap)

Bibliografie